

منتدى البيئة في المجتمع العربي
פורום סביבה בחברה הערבית

השיח הסביבתי בחברה הערבית

מושגים ומרחבי פעולה

2025

תוכן העניינים

5	פתח דבר
5	דבר ועדת ההיגוי
6	תקציר
11	פרק ראשון: יסודות השיח הסביבתי בחברה הערבית
12	• מערכת מושגים
12	- המורשת הסביבתית
13	- סביבתיות דתית
14	- סביבתיות ילידית
16	- צדק אקלימי
17	- אזרחות סביבתית
18	• סוגיית הקרקע והשפעתה על השיח הסביבתי
23	פרק שני: תפיסות סביבתיות מבעד לשלוש עדשות
24	• העדשה הזהותית
24	- העדשה הזהותית-פלסטינית
26	- העדשה הזהותית-מקומית
27	- העדשה הזהותית-דתית
29	• העדשה התועלתנית
31	• העדשה האוניברסלית
37	פרק שלישי: סקר דעת קהל - תפיסות סביבתיות בציבור הערבי
38	• רקע ומתודולוגיה
38	• עיקרי הממצאים
42	• סיכום

שיח סביבתי בחברה הערבית: מושגים ומרחבי פעולה

צוות המחקר: ד"ר לינה דלאשה, ד"ר מייסלון דלאשה
סקר דעת קהל: מכון "סטאטנט", דאלית אל-כרמל
עורך מקצועי: איאד ברגותי

ועדת ההיגוי: עו"ד אחלאם סוויטאת, עו"ד אמיר בשאראת, ראניה עקל, פריד מחאמיד,
ד"ר ענאיה בנא, ד"ר מוחמד אלנבארי, הנאדי היג'ריס.

ועדת מומחים: ד"ר אמילי סילברמן, פרופ' סראב אבו רביעה, ד"ר עמיד סעאבנה,
ד"ר מייסא תותרי, ד"ר נועמאן גנאים, פרופ' ראסם ח'מאסה.

המסמך נכתב בתמיכת יד הנדיב

זכויות יוצרים © 2025

כל הזכויות שמורות לגופים שהשתתפו בהכנת המסמך.

מותר לצטט מתוך מסמך זה בציון מלא של המקור.

אין לפרסם מחדש את המסמך במלואו או חלקים ממנו למטרות מסחריות ללא אישור בכתב מראש.

מסמך זה זמין לשימוש קהילתי, אקדמי ומקצועי במסגרת קידום השיח הסביבתי הערבי.

פתח דבר

מסמך זה, שנוצר ביוזמה של אנשי מקצוע, פעילים וארגונים מתוך החברה הערבית בישראל, מניח תשתית מושגית ראשונית ועקרונות לשיח סביבתי מותאם, מחובר ורלוונטי.

המסמך מבוסס על ידע שנאסף מהשטח, ממחקר ומדיון ציבורי, והוא מיועד לשמש כלי חשיבה ופעולה עבור ארגונים, רשויות מקומיות, מוסדות ומובילי שינוי.

יוזמה זו מבקשת להעמיק את החיבור בין החברה הערבית לנושאים סביבתיים, לחזק את תחושת השייכות והאחריות של החברה הערבית לסביבתה, ולעודד יוזמות סביבתיות שיש בהן כדי לשפר את איכות החיים ביישובים הערביים.

דבר ועדת ההיגוי

פורום סביבה בחברה הערבית הוא יוזמה לגיבוש שיח סביבתי בחברה הערבית שצמחה מתוך הבנה הולכת ומעמיקה כי החברה הערבית בישראל מעולם לא הייתה חלק מהשיח הסביבתי הכללי ולא לקחה חלק בגיבושו. סוגיות סביבתיות אינן רק עניין אקולוגי או טכני, אלא הן מגלמות בתוכן שאלות של זהות, שייכות, צדק חברתי וזכויות אזרחיות. במשך שנים רבות נתפסה הסביבה כנושא שאינו שייך לחברה הערבית, שכביכול שייך למרחבים אחרים – יהודיים, ממסדיים, "למדינה". אולם בשטח מצטברות עדויות על שיח סביבתי מקומי, המשלב ערכים של שמירה על קרקע, מסורת חקלאית, אחריות דתית וחזון לפיתוח מקיים.

המסמך הזה מניח תשתית ראשונית לרכז, לארגן ולהמשיג את השיח הסביבתי הערבי, מתוך רצון להנכיח קול אותנטי ורלוונטי, המבקש לפתוח דלתות לשותפויות חדשות, לאתגור הנחות יסוד ולחיבור מעגלים רחבים לפעולה סביבתית משמעותית.

פרק רביעי – בסיס למסגרת מושגית ראשונית לשיח סביבתי ערכי ומשפיע ... 47

• מרחבי שיח ופעולה 50

• סביבה מקומית וקהילתיות 51

- מורשת תרבותית 55

- צדק סביבתי ואקלימי 57

- אזרחות סביבתית 59

- תכנון לקיימות 61

- אחריות דתית 66

• סיכום הפרק 68

סיכום 69

תודה והוקרה 70

ביבליוגרפיה 76

מסמך זה מציע מסגרת מושגית ראשונית וקווים מנחים לקידום שיח סביבתי ערבי בישראל. המסגרת המושגית המוצעת מתבססת על תהליך חשיבה רב-משתתפים שנעשה בשנים 2023-2025 ועל מחקר שבחן את התפיסות הסביבתיות של הציבור הערבי בישראל, את המניעים לאקטיביזם הסביבתי בחברה הערבית, את עמדות ציבור הערבי ואת עמדותיו כלפי נושא הסביבה וחשיבותו. המסמך גובש מתוך תפיסה כי מסגרת מושגית לשיח סביבתי הכרחית להגברת המודעות והמעורבות של הציבור הערבי בקידום השיח הסביבתי ושמירת הסביבה ביישובי החברה הערבית.

מערכת מושגים בשיח הסביבתי

הפרק הראשון של המסמך עוסק במערכת מושגים בסיסית בשיח הסביבתי הערבי, כפי שעלתה מסקירת הספרות המקומית והעולמית שערכו החוקרות ד"ר לינא דלאשה וד"ר מייסלון דלאשה. מתוך סקירת הספרות עלו חמישה מושגי מפתח עיקריים מרכזיים בשיח הסביבתי: מורשת סביבתית, סביבתיות דתית, סביבתיות ילדית, צדק אקלימי ואזרחות סביבתית. לאחר הסבר של כל מושג מובאות דוגמאות מהשדה המחקרי בעולם הערבי ובחברה הערבית בישראל.

החלק השני של הפרק מתעמק בסוגיית הקרקע, ובהשפעותיה על השיח הסביבתי הערבי בישראל. סוגיית הקרקע מתוארת כגורם המניע את מרבית הבעיות הסביבתיות בחברה הערבית, כגון הקמת גנים לאומיים ושמורות טבע על קרקעות שהופקעו מיישובים ערביים, מניעת גישה לשטחים אלה, תיחום גבולות היישובים הערבים בשטח צר ומניעת אפשרות התרחבותם. כל אלה, בשילוב עם חסמי תכנון לאורך השנים, הובילו ליצירת יישובים צפופים, למיעוט של שטחים פתוחים ביישובים הערביים, לאיכות חיים ירודה ולניתוק וניכור מהטבע, מהסביבה ומהשיח הסביבתי הישראלי.

תפיסות סביבתיות מבעד לשלוש עדשות

הפרק השני מציג ומנתח את התפיסות השונות הרווחות בחברה הערבית ביחס לנושאים וסוגיות סביבתיות בחברה הערבית. התפיסות מוצגות באמצעות מודל "העדשות", שבו נמצאו שלוש עדשות – עדשה זהותית, עדשה תועלתנית ועדשה אוניברסלית. באמצעות עדשות אלו בחנו החוקרות את ההגדרות של פעילי סביבה בחברה הערבית בישראל ל"מהי סביבה?", את התמות המרכזיות בכל עדשה, את המוטיבציות לפעולה סביבתית ואת דפוסי הפעולה השונים.

אחת התובנות העיקריות של הפרק היא ששלוש העדשות אינן מנוגדות האחת לאחרת, אלא שהן משתלבות יחדיו. לפיכך המסקנה העולה היא שאפשר לחבר פעילים וארגונים לפעולה משותפת, גם אם העדשות המנחות אותם שונות.

תובנות נוספות שעולות מהממצאים הן:

- פעילי סביבה ערבים מייחסים חשיבות רבה לשיפור איכות החיים, לחיבור למקום ולחיוזוק תחושת הקהילתיות.
- יש ערך רב בכך שארגוני סביבה ארציים יכירו ויבינו את המשמעות של "העדשה הזהותית-סביבתית" בחברה הערבית; הכרה זו יכולה להוות בסיס לבניית שותפויות אמיתיות ומותאמות תרבותית.
- שילוב בין עולמות הזהות המקומית לבין מאמצים לאיסוף, שימור ופיתוח של ידע מסורתי וחוכמה סביבתית עשוי לפתוח פתח לאפיקים חדשים של יזמות סביבתית ומעורבות קהילתית.

תפיסות סביבתיות בקרב הציבור

הפרק השלישי מציג ממצאים של סקר דעת הקהל שנערך באוגוסט 2024 בקרב כ- 800 מרואיינים המהווים מדגם מייצג של האוכלוסייה הערבית

בישראל. מטרת הסקר הייתה לזהות את רמת החשיבות שהציבור מייחס לנושאים סביבתיים ואת הנושאים העיקריים שמדאיגים אותם וכן לבחון את המניעים לפעולה סביבתית ואת הגורמים שמונעים מעורבות ציבורית בנושאים סביבתיים. בניתוח הממצאים נבחן גם הקשר בין תפיסות סביבתיות לבין משתנים דמוגרפיים גיל, מגדר, דת, רמת דתיות, רמת השכלה, הכנסה, מחוז והגדרת זהות.

הממצאים העיקריים של הסקר:

- **94%** מהמשיבים סבורים שהנושא הסביבתי חשוב או חשוב מאוד.
- **76%** מהמשתתפים נימקו את חשיבות הנושא הסביבתי באיכות החיים והבריאות ו-**42%** מהמשתתפים ציינו את האמונה הדתית כמניע עיקרי לשמור על הסביבה.
- בעיות הסביבה העיקריות ביישובים הערביים לדעת המשיבים הן בעיית הפסולת (**73%**), מחסור בשטחים פתוחים (**50%**) והיעדר צל (**44%**) (בתשובה על שאלה שבה התבקשו לבחור שלוש בעיות סביבתיות עיקריות ביישוביהם מתוך מספר אפשרויות).
- **75%** סבורים שהרשות המקומית היא הגורם האחראי לטיפול בנושאים סביבתיים, ו-**59%** סבורים שכלל תושבי המקום צריכים לשאת באחריות לכך. רק **5%** מהמשיבים ראו בעמותות גורם אחראי (בתשובה על שאלה שבה התבקשו לבחור שני גורמים האחראים לטיפול בבעיות הסביבתיות).
- **83%** מהנשאלים דיווחו על כך שאינם זורקים אשפה ברחוב, **67%** אוספים פסולת לאחר טיולים בטבע ו-**54%** חוסכים במים ובחשמל. כמו כן, **59%** מהמשיבים מגדלים צמחים וירקות בביתם, **21%** נמנעים משימוש בכלים חד-פעמיים, **12%** מכינים קומפוסט ו-**9%** נוהגים לרכוש מוצרים יד שנייה.

- המשיבים בחרו בשתי מוטיבציות עיקריות לעידוד פעילות סביבתית-**39%** בחרו בשיפור איכות החיים המקומית כמניע המרכזי לעידוד השתתפות בפעילות סביבתית. **27.6%** בחרו בפעילות מקומית ופתוחה לכולם כפעילות שעשויה לעודד את ההשתתפות בפעילות סביבתית.

מרחבי שיח ופעולה

הפרק הרביעי משלב את כלל הממצאים והרעיונות שעלו בשלושת הפרקים הראשונים ועל בסיסם מפרט שישה מרחבי שיח ופעולה בחברה הערבית: סביבה מקומית וקהילתיות, צדק סביבתי ואקלימי, אזרחות סביבתית, תכנון לקיימות ואחריות דתית ורוחנית, מורשת תרבותית ושימור ידע מסורתי. בכל מרחב שיח מוצגים תמות מרכזיות, מוטיבים ואפשרויות פעולה.

בכך מניח הפרק בסיס תאורטי ומעשי לקידום שיח סביבתי ערכי ומשפיע בחברה הערבית, המשלב בין ערכים זהותיים, דתיים, חברתיים ואוניברסליים.

פרק ראשון:

יסודות השיח הסביבתי
בחברה הערבית

1. מערכת מושגים

מערכת המושגים והמסגרות התאורטיות המוצגות להלן נגזרות מהמחקר האקדמי העולמי ומהעולם הערבי והמקומי בהקשר של החברה הערבית בישראל.

1. מורשת סביבתית המורوث البيئي

מושגים קשורים: חוכמה סביבתית, ידע מסורתי וידע תרבותי.

השיח של המורשת הסביבתית מבוסס על רעיון הלמידה מהעבר ומהמורשת למען שימור הסביבה. שיח זה מעודד העברה של ידע וחוכמה מדור לדור בשל ההבנה ששימוש בידע התרבותי והמסורתי עשוי לספק פתרונות פרקטיים ופשוטים לטיפול בבעיות סביבתיות, לניצול טוב יותר של משאבים ולקידום פיתוח בר-קיימא המותאם להקשר המקומי.

דוגמאות מהשדה המחקרי בעולם הערבי

- שיח'ה סאלם אל-דאהרי (2020), אבו דאבי – קידום חקיקה לשימור הסביבה המבוססת על ידע וחוכמה מהעבר. לדוגמה, חוק להסדרת רעייה שהתבסס על איסוף תובנות מצידים ורועי גמלים ומשיטות של רעייה מסורתיות.
- חאמד אל-מוסלי (2015), מצרים – שימוש במומחיות החקלאית התרבותית וההיסטורית לשיקום והחייאת המרחב הכפרי.

- פאוזיה בורג' (2019), מרוקו – שימוש גמיש ודינמי במשאבים על בסיס מנהגים מקומיים כדי להתמודד עם ההשלכות השליליות של תכנון המדינה בתחום החקלאות.

דוגמאות מהשדה המחקרי על החברה הערבית בישראל

- עומר עאסי (2017) – החוכמה הסביבתית והמורשת הערבית-פלסטינית כמקור להתוויית התנהגות סביבתית מקיימת.
- מונא דג'אני ורביע אנבאריה (2021) – שלילת זכות החברה הפלסטינית להעביר לדורות הבאים את משאבי הסביבה ולנהל אותם על פי פרקטיקות וידע המסורתיים.

2. סביבתיות דתית البيئية الدينية

נקודת המוצא בשיח זה היא שאחריות סביבתית היא התנהגות טבעית הנובעת מהקפדה על מצוות האסלאם והנצרות. שיח זה רואה בסביבה מערכת אלוהית ובטבע פיקדון (أمانة) שהאדם קיבל. לכן, שיח זה מדגיש את כיבוד הסביבה ושימורה כחובה דתית וכמצווה אלוהית.

דוגמאות מהשדה המחקרי בעולם הערבי

- שפר-מוסנזון (2013) – יישום הסביבתיות האסלאמית ברמה המוניציפלית – הנהגת רפורמות ירוקות על ידי ראשי עיריות מהמפלגה הדתית בתורכיה.
- עבד אלמג'יד אלנג'אר (1999) – מאמר על עיקרון ה"אירתיפאק", המשלב הפקת תועלת מהסביבה עם שימורה ומסביר מהי התנהגות

מוסרית ביחס לסביבה. האדם מצווה להשתמש במשאבים באופן מבוקר ולא בזבזני, תוך התחשבות בצרכים של הדורות הבאים ובצורך לשמור על האיזון האקולוגי.

- **פתווה (חוות דעת מיעצת) שהוציאה מועצת המלומדים האינדונזית בעניין שינוי האקלים (2023)** – קובעת בהתבסס על הקוראן ועל החדית' (דברי הנביא מוחמד) שעל בני אדם לפעול לבלימת שינויי האקלים.
- **הארכימנדרט אליה טעמה (2008)** – הסביבה איננה רק סוגיה מדעית או חומרית, אלא אחריות תיאולוגית ומוסרית נוצרית. אלוהים ברא את הטבע והפקיד בו את האדם כדי שיטפל בו, ולכן כל פגיעה בסביבה נחשבת לבגידה באמון זה. הוא קורא ל"חרטה סביבתית".

דוגמאות מהשדה המחקרי על החברה הערבית בישראל

- **חאג', פז ואילון (2012)** – השפעתן של תפיסות מסורתיות על התנהגות סביבתית – נכונותם של חקלאים מהמגזר הערבי להשתמש בקומפוסט והפוטנציאל לעידוד התנהגות סביבתית תוך שימוש בשיח דתי.

3. סביבתיות ילידית البيئية الأصلية

שיח העוסק בחשיבות הקשר ההדוק והחיבור העמוק ורב-המשמעויות בין קהילות ילידות לקרקע וביכולת שלהן לשמור על הסביבה בהתבסס על ההיסטוריה, הפרקטיקות, הזיכרון והמסורת ארוכת השנים. השמירה על הסביבה משתקפת כהצדקה לשימור הזכות בקרקע.

דוגמאות מהשדה המחקרי על החברה הערבית בישראל

- **יפתחאל וסיגל (1998)** – ההתנגשות בין מדיניות המדינה לשימור הטבע לבין הערכים והמנהגים התרבותיים של האוכלוסייה המקומית הילידית.
- **ראמז עיד (2017)** – הפרקטיקות המקוריות שתושבי הכפרים הדרוזים בכרמל השתמשו בהן לשמירה על הסביבה והמחאה נגד נטיעת עצי אורן במקום עצים מקומיים אחרים דוגמת עץ הזית.
- **ספא אבו רביעה (2008)** – הקשר של הערבים הבדווים בנגב לאדמה כגורם בבניית זהותם העקורה וביצירת תחושת ניכור תודעתי ופיזי מהמרחב החדש, אשר הופך לזירה של התנגדות ומחאה.
- **רביע אנבאריה (2016)** – המאבק על ליקוט המזון בטבע כפרקטיקה ילידית חיובית שמשקפת את הקשר עם האדמה.
- **עומר עאסי (2021)** – החקלאות המסורתית הפלסטינית המקומית כמודל לשמירת טבע ולקיימות סביבתית.
- **נטליה גוטקובסקי (2018)** – הפרקטיקות החקלאיות של האזרחים הפלסטינים באזור סהל אל-בטוף/ בקעת בית נטופה והמתח הטמון בשפה ובתכנון אקולוגיים בהקשר הפלסטיני-ישראלי.
- **נאסר אבו פרח (2008)** – על מושג ההשתרשות (rootedness) – המשמעויות הסמליות של העצים והצמחים בחוויה הפלסטינית.
- **McKee (2018)** – הקמת "מסגד אקולוגי" בכפר הלא מוכר ואדי אל-נעם כפרויקט דתי, קהילתי ופוליטי, שילוב שיח סביבתי ופרקטיקות סביבתיות במאבקים על זכויות למקום.
- **Mazzawi & Sa'ar (2018)** – ה'חוואכיר' (חאכורה – חלקת אדמה צמודה לבית שהייתה מיועדת לנטיעת עצים ולגינות מאכל בבית הלבנוני והפלסטיני) כדוגמה לתופעת ההתרחקות מפרקטיקות מסורתיות של קיימות ולאבדן ידע אקולוגי מקומי שנצבר במשך דורות.

4. צדק אקלימי العدالة المناخية

שיח הצדק האקלימי מדגיש את הצורך בחלוקה צודקת והוגנת של הנטל הסביבתי בין המדינות נוכח אחריותן לשינוי האקלים. השיח רואה בצדק אקלימי נושא חברתי, כלכלי, אנושי וביטחוני בעל השפעה על זכויות האדם בהיבט הסביבתי, ולכן רואה בהגנה על הסביבה פעולה שמשמעותה שמירה על זכויות האדם. שיח זה מדגיש את עקרון האחריות ההיסטורית, שלפיו מדינות שתרמו היסטורית לשינויי האקלים צריכות להכיר באחריותן ולשאת במאמץ להתמודדות עם התופעה. כמו כן, השיח מזהה פוטנציאל לקידום שלום באמצעות ניהול זהיר ומתחשב של משאבי הטבע, לצד הגנה על הסביבה וקידום מאמצי הסתגלות לשינויי האקלים.

בתוך שיח זה התפתח גם שיח פמיניסטי שרואה בנשים קבוצה מוחלשת במיוחד בשל פגיעותן משינוי האקלים, הבאה לידי ביטוי בגישתן המוגבלת למשאבים ובהשלכות על בריאותן. במקביל לכך, השיח הפמיניסטי רואה בנשים קבוצה שיש לה תפקיד חשוב ומרכזי בהגנה על הסביבה.

דוגמאות מהשדה המחקרי בעולם הערבי

- **נג'יב סעב (2015)** – הצורך בהבטחת צדק חלוקתי על מנת להגן על זכויות האנשים לביטחון תזונתי באמצעות פתרונות סביבתיים לצריכה ואשפה.
- **איסתאתי זין אל-דין (2022)** – הנושאים הסביבתיים הם חלק בלתי נפרד מהשיח ומהמאבק של תנועות המחאה בעולם הערבי, וצדק אקולוגי וצדק חברתי נתפסים כשני צדדים של אותו מטבע.

- **ג'נא נח'אל (2024)** – הנגישות של נשים לבעלות על קרקע כסוגיה של ביטחון תזונתי, וההתמודדות עם ושינוי אקלים בהקשר הלבנוני.

דוגמא מהשדה המחקרי על החברה הערבית בישראל

- **נסרין מזאוי (2010)** – מציעה מסגרת של "צדק סביבתי" ככלי להגדרת הסוגיות הפלסטיניות בהקשר של השיח הסביבתי המקומי והעולמי ולקידום בסדר העדיפויות הסביבתי.

5. אזרחות סביבתית المواطنة البيئية

שיח זה מדגיש את האחריות האישית של האזרח כלפי הסביבה ואת תפקידן של המדינה והחברה האזרחית בהעלאת המודעות הסביבתית של האזרח. השיח מתמקד בזכויות הסביבתיות של האזרח, אך גם בחובות המוטלות עליו, כגון העלאת המודעות והאחריות הסביבתית, הגנה על הסביבה מפני זיהום, צריכה מושכלת של משאבי טבע והשתתפות בקבלת החלטות בנושאי סביבה.

דוגמא מהשדה המחקרי בעולם הערבי

- **סחר נויסר והיבא לבן (2024)** – ביקורת על מושג האזרחות הסביבתית במצרים, שמטיל את האחריות על הפרט בלבד. הצעה של מסגרת מושגית רחבה שמייצגת מערך כולל של זכויות וחובות.

2. סוגיית הקרקע והשפעתה על השיח הסביבתי הערבי בישראל

הקרקע תופסת מקום מרכזי בתודעה הסביבתית של החברה הערבית, הן כסמל לשייכות וזהות הן כמוקד למאבקים היסטוריים. מדיניות ההפקעה, תיחום שטחי שיפוט, צפיפות ומחסור בשטחים פתוחים ירוקים מציבים לא רק אתגרים תכנוניים, אלא גם מכשולים פסיכולוגיים ותרבותיים להשתתפות אזרחית פעילה. הבנת הדינמיקה חיונית להנעת שינוי סביבתי עמוק.

סוגיית הקרקע הייתה וממשיכה להיות גם היום אחת מנקודות החיכוך העיקריות בין המדינה לחברה הערבית בישראל, והיא נחשבת ל"גורם המניע את מרבית הבעיות הסביבתיות במגזר הערבי" (Tarabeih, 2013). מראשית ימיה נקטה מדינת ישראל מדיניות של העברת הקרקעות לבעלות המדינה, ועד סוף תקופת הממשל הצבאי בשנת 1966 הופקעו 73% מאדמות הערבים. כיום כ-93% משטח המדינה נמצא בבעלות המדינה ומנוהל על ידי רשות מקרקעי ישראל, רשות הפיתוח והקרן הקיימת לישראל (קדר, 2001; Kedar, 2001). עד לאחרונה נמנעה גישת האזרחים הערבים לקרקעות האלה, ולמרות החוקים המונעים אפליה בחלוקת הקרקע, בפועל הם ממשיכים להיות מודרים מרוב הקרקעות (גיבארין, 2010).¹

שטחי שיפוט צרים

כבר מראשית ימי המדינה שטחי היישובים הערבים צומצמו מאוד. גבולות היישובים תוחמו בשטח צר, צמוד לשטח הבנוי, ומנגד שטחים נרחבים מהאדמות שבבעלות התושבים הופקעו (בארי ואחרים, 2020; Falah, 1994). אובדן השטחים לא פסח גם על אותן רשויות שנותרו על כנן אחרי מלחמת 1948,

1. ראו גם החלטת השופט ג'ורג'אן בבג"צ 2311/11, 2504/11 אורי סבח ואח' נ' הכנסת ואח' משנת 2014.

כמו שפרעם, כפר יאסיף ונצרת (ועדת החקירה הממלכתית, 2003). בשל מדיניות זו תחום השיפוט הממוצע של היישובים הערביים הצטמצם ב-46% בהשוואה לשטח שהיה ברשותם בתקופת המנדט (נייר עמדה באתר ארגון "במקום"), ובמשך הזמן סופחו חלקים נרחבים מהשטחים שהופקעו לרשויות מקומיות יהודיות. כמו כן, יישובים ערביים הוקפו במועצות אזרחיות יהודיות או בשטחי מדינה כמו אזורי ביטחון, גנים לאומיים, שמורות טבע וכבישים מהירים, המגבילים את אפשרות התרחבותם (רחין וחזן, 2001). היום היישובים הערביים במדינת ישראל משתרעים רק על כ-3% משטח המדינה, אף שהאוכלוסייה הערבית מהווה 12% מאוכלוסיית המדינה. יתרה מכך, חלק ניכר מהקרקעות ביישובים הערביים (54%) הוא בבעלות פרטית (סיכו, 2011).

האדמה כמרכיב מרכזי בזהות ובתנועות המחאה

החברה הערבית הגיבה במחאה להפקעת הקרקעות, וזו הפכה למרכיב מהותי בזהותם של התושבים הערבים וביחסם עם המדינה; ההפקעה נישלה את האוכלוסייה לא רק ממשאבים כלכליים ומאמצעי ייצור חיוניים, אלא גם מגורם זהותי חשוב: "עבור עמים ילידים אדמה היא מעבר למושג, זוהי סביבה מוכרת ומיידית הנושאת משמעות רוחנית, היסטוריה משפחתית גרעין חיוני של זהות קולקטיבית [...] נותנת לאוכלוסיות הילידים תחושת שייכות חזקה ותחושה אמיתית של היסטוריה" (Yiftachel & Segal, 1998, p. 502).

ב-30 במרץ 1976 הכריזו מנהיגי החברה הערבית על יום שביתה כללית. קדמה לכך שורת החלטות של המדינה – הפקעת קרקעות נרחבת בגליל לבניית המוביל הארצי, יישום חוק הפקעת אדמות בור, שאפשר למדינה להשתלט על חלקות שלא עובדו במשך שנה, והכרזה על שטחים חקלאיים – כגון "שטח 9" במרכז הגליל – כשטחי אש, שמשמעותה הלכה למעשה נישול החקלאים מאדמותיהם. בהחלטת הממשלה הוכנסו כוחות צבא ומשטרה כדי לדכא את ההפגנות, ובמהלך הדיכוי נורו שישה מפגינים למוות. מאז מציינים פלסטינים בישראל וברחבי העולם את היום הזה כ"יום האדמה", והוא הפך לאירוע סמלי מרכזי בזהות המקומית, המדגיש את חשיבות האדמה לאזרחים הערבים בישראל ואת הקשר ההדוק שלהם עם האדמה (נח'לה,

2011). לאורך השנים פרצו מחאות נוספות, לדוגמה מחאה בשנת 1998 בעקבות הפקעת 500 דונם מאדמות אל-רוחה ששימשו את תושבי אום אל-פחם לחקלאות ומרעה. מחאה זו התפתחה לשביתה ולמחאה נרחבת בעקבות עימותים קשים בין הצבא והמשטרה לתושבים (אבו ראס, 2015).

חסמי תכנון ועיור

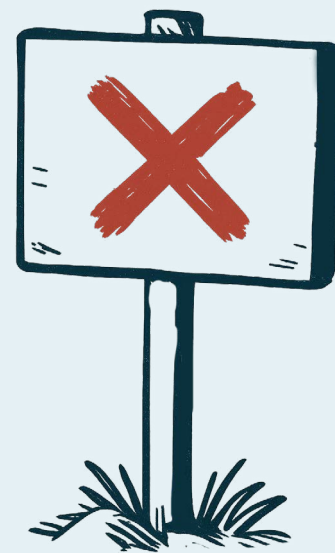
הפקעת הקרקעות, הגבלת שטחי השיפוט וחסמי התכנון שהציבה המדינה לאורך השנים פגעו באפשרויות הפיתוח של הכלכלה והתעסוקה ביישובים הערביים והובילו למצוקת דיור בחברה. לכל אלה נוסף גם מחסור בשטחים ציבוריים (גם בשל מיעוט אדמות מדינה בתוך היישובים), המגביל את יכולת הרשויות לספק שירותים מוניציפאליים כגון גני משחק וספורט, ובכך פוגע באיכות החיים של התושבים. מציאות זו יצרה ברבות השנים דינמיקת עיור מעוותת של עיירות צפופות, כמעט ללא שטחים פתוחים, תוך התנתקות מרוב דפוסי החיים הכפריים. במקביל, המחסור בהליכי תכנון מסודרים, ההגבלות הכלכליות וגורמים תרבותיים הובילו לעיור חלקי ומקוטע (חליליה, 2017). יש לציין כי היום מרבית הפעילות התכנונית מתמקדת בתכנון מסדיר.

הניכור: בין שמירה על הטבע למניעת גישה לאדמה

פעולות שמוגדרות היום כפעולות להגנה על הסביבה, כמו הכרזה על שמורות טבע וגנים לאומיים או נטיעה של יערות קק"ל, נתפסו כחלק ממדיניות המדינה לשליטה בקרקע, ומשכך רבות מהן נעשו על או בסמוך ליישובים הערבים ועל חשבונם.

הקמת גנים לאומיים על קרקעות מופקעות העמידה את הניכור בין האזרחים הערבים לקרקע ולסביבה, והקמת גנים לאומיים מזהה עם מניעת גישה שלהם לאדמות מרעה ואדמות חקלאיות. לצד זה, התנועה הסביבתית הישראלית, כמעט מראשית ימיה, הייתה תנועה יהודית, והאזרחים הערבים לא היו חלק ממנה. בעניין זה, גדי אלגזי מדגיש כי הגופים שמדברים בשם שימור הנוף החברתי וההיסטורי כ"טבע" הזקוק לטיפוח, "יכולים גם לקחת

חלק בהפקעת הנוף מידי אנשים, מי שחיו בתוכו ואיתו" (אלגזי, 2010, עמ' 237). בשל כך, עבור אזרחים ערבים המונחים "סביבה" ו"סביבתנות" נושאים עימם קונוטציות שליליות, בהיותם קשורים לנישול ולאפליה (Mazzawi & Sa'ar, 2018).

פרק שני:

תפיסות סביבתיות מבעד לשלוש עדשות

בשדה הפעילות הסביבתית בחברה הערבית קיימות תפיסות שונות וסדרי עדיפויות שונים ביחס לסוגיות סביבתיות שברובן טרם נחקרו. במחקר שערכו ד"ר לינא דלאשה וד"ר מייסלון דלאשה במהלך 2023-2024 הן מציעות איפיון ראשוני לתמות ולמוטיבים המרכזיים שמאפיינים את התפיסות הסביבתיות בקרב החברה הערבית בישראל. לשם כך השתמשו במסגרת מתודולוגית המורכבת משלוש "עדשות" תפיסתיות – עדשה זהותית, עדשה תועלתנית ועדשה אוניברסלית.

במסגרת המחקר ביצעו החוקרות 18 ראיונות עומק עם פעילי סביבה ואנשי מקצוע מהחברה הערבית; שתי קבוצות מיקוד בהשתתפות פעילי סביבה ומומחים; ושולחן עגול עם מומחים בתחומי החברה והסביבה מהאקדמיה, שעל בסיסם הן תיקפו את המסגרת המתודולוגית של העדשות ואפיינו את התפיסות הסביבתיות על הערכים המורכבים והרב-ממדיים המרכיבים אותן.

מתוך הראיונות והדיונים חולצו תמות, מוטיבציות ופעולות סביבתיות הנדונות בפרק זה.

תפיסות סביבתיות מבעד לעדשה הזהותית

העדשה הזהותית משקפת תפיסות סביבתיות שמקורן בתחושות וערכים של שייכות וזהות וזיקה לאדמה ולהיסטוריה. הזיקה של האנשים נובעת מהחיבור לזהות הפלסטינית שלהם, מהחיבור למקום או מהחיבור לדת האסלאם, או משילוב של כמה גורמים.

חיבור לסביבה כמייצגת את הזהות הפוליטית

"אני אוהב את הארץ שלי, את המולדת שלי, אני חלק מהעם הפלסטיני. [...] הטבע שבה, בין הררים, הוואדיות והמרחבים... הקשר לסביבה נובע מהערכה עמוקה לטבע ולנופים המקומיים..." (מתוך הריאיון עם ד"ר עזרוה סויטאת, מתכנן ערים חברתי).

ההגדרה לסביבה דרך העדשה הזהותית-פלסטינית

הסביבה היא חלק מזהות הלאומית, וכמזאת היא מוגדרת בתוך ההקשר החברתי-פוליטי, כחלק בלתי נפרד מחיי היום-יום ומהזהות התרבותית והלאומית. ההגדרה הזהותית-פוליטית מדגישה את סוגיית הקרקע וניהול המשאבים, לרבות הנושא של הפקעת קרקעות והקמת שמורות הטבע, ומתבססת גם על שיח הסביבתיות הילידית ושיח הצדק החברתי והסביבתי.

התמות מרכזיות בתפיסה סביבתית מבוססת הזהותית-פלסטינית

- שוויון וצדק בשימושי קרקע ובנגישות לטבע.
- נוכחות השפה הערבית ושימוש בשמות המקוריים של היישובים ואתרי הטבע.

- ביקורת על התכנון המגביל את התפתחותם של היישובים הערביים.
- מאבק נגד המשך הפקעת קרקעות ונגד המדיניות המפלה (לדוגמה: מאבק נגד הפקעת קרקעות לצורך סלילת כביש; התנגדות לתכנון יישוב יהודי חדש על קרקעות סמוכות ליישוב ערבי; מאבק לחיבור החקלאים לקו המים; מאבק נגד הקמת שמורות טבע בקרקעות פרטיות ובסמוך ליישובים ערביים).

מוטיבציות לפעולה סביבתית המבוססות על התפיסה זהותית-פלסטינית

אחריות אינדיווידואלית וקולקטיבית, מחויבות אישית למרחב/סביבה כחלק מזהות הלאומית, שאיפה לצדק סביבתי, חברתי והיסטורי-פוליטי, שאיפה לשיפור איכות הסביבה ולחיים טובים יותר באופן כללי ביישובים הערביים.

דפוסי פעולה סביבתית הנובעים מהתפיסה הזהותית-פלסטינית

- שינוי מדיניות
- מעורבות פוליטית והסברה
- הגברת ההשתתפות הקהילתית לטובת החברה הערבית
- הסרת חסמים משפטיים ופוליטיים לשיפור מצב הסביבה ברמה ארצית
- הפגנות ומחאות חברתיות

המשתתפים בסדנאות שזוהו עם עדשה זו ציינו שהניכור כלפי התנועות הסביבתיות בישראל נובע מאי-התנגדותן לסלילת כביש 6 על אדמות יישובים ערביים סמוכים וממערבות נמוכה ואי-נקיטת עמדה בהקמת גדר ההפרדה. שני אירועים אלו יצרו תחושה שהנושאים הסביבתיים הפוגעים בחברה הערבית אינם מקבלים מענה, וכתוצאה מכך נוצר ניתוק וניכור כלפי התנועות הללו.

חיבור לסביבה דרך הזהות המקומית

תפיסה סביבתית מבוססת על הזיקה למקום, על תפיסת היישוב כמרכז חיים המעצב את הזהות ועל חיבור לנופים ולערכי הטבע, להיסטוריה ולמורשת המקומית.

"החיבור שלי לסביבה נובע מהיותי תושב ראס עלי, כפר קטן הסמוך לנחל ואדי אלמלק. יש לנו אדמה ליד הנחל, שם נטענו עצי זית ואנו מבקרים כמעט מדי יום. הסביבה כוללת את ההיסטוריה המקומית, התרבות והמורשת של התושבים, שמאפייניהם הם חקלאות ורעיית צאן, ואני מרגיש קשור אליה דרך הנחל והמשאבים הטבעיים של הכפר" (מתוך ריאיון עם יאסר חסן, פעיל סביבתי).

ההגדרה לסביבה דרך העדשה הזהותית מקומית

הסביבה היא ההקשר המיידי, הפיזי והמקיף של האדם והקהילה – היא השורשים שלנו למקום, והיא כוללת גורמים טבעיים ואנושיים הממלאים תפקיד חיוני בעיצוב החיים, הקהילה והתרבות. הקשר עם הסביבה נתפס כחיבור נוסטלגי – הקולות של הטבע, אהבתנו לעצי זית, לפרנסה מחקלאות, למאכלים האוטנטיים מהטבע כמו הבמיה, המלוחייה והחצילים.

תמות מרכזיות בתפיסה סביבתית מבוססת זהות מקומית

- חיבור רגשי והיסטורי לטבע המקומי, לעצים, לנחלים, לוואדיות ולמעיינות
- שימור השמות המקוריים של האתרים והמקומות במרחב המקומי
- שימור מורשת ותרבות מקומית
- שימור ידע מסורתי, סיפורים וזיכרונות מקומיים
- חקלאות מסורתית וחשיבותה לפרנסה, לאספקת מזון ולהיסטוריה המקומית

מוטיבציות לפעולה סביבתית הנובעות מהתפיסה זהותית מקומית

רצון לקדם פעילות המשמרת את ההיסטוריה המקומית, את השפה ואת הסיפור המקומי של הקהילות החיות במרחב ושיקום אתרי טבע ומורשת המהווים מקור לסיפור ההיסטורי. פעילי סביבה ציינו שהובלת התארגנות סביב אתרי מורשת היא פרמטר מנבא להצלחה של פעולות.

לדוגמה, הפעילות הסביבתית במרכז המורשת ברהט משלבת היסטוריה ומורשת, ומבוססת על פעילים בעלי זיקה תרבותית למקום. הפעילים מצטרפים לפעילות מתוך מניעים אישיים, מקצועיים, קהילתיים ואתיים: חוויות ילדות בטבע, אהבה עמוקה לטבע המקומי, רצון להגן על הטבע המקומי ושאיפה לצדק תכנוני ולשיפור החיים ביישובים הערביים.

דפוסי פעולה סביבתית הנובעים מהתפיסה זהותית מקומית

- הטמעת הסיפור המקומי כחלק מהפעולה הסביבתית
- העצמה סביבתית מקומית-קהילתית-חברתית
- מעורבות נוער ושילוב תוכן מקומי חינוכי
- הטמעת היבטים מקומיים-תרבותיים בתכנון מתארי ובפרויקטים פיזיים

חיבור לסביבה מתוך מחויבות דתית

"אני מאמין שהדת שלי מצווה שנשמור על הארץ".

"אני אדם מוסלמי [...] אני יודע שגם מנקודת מבט דתית, הסביבה היא המקום של הזהות שלנו. כלומר כל החברות, כל האנשים; הבסיס ליצירתם. זה התיקון של כדור הארץ... אני מחובר לסביבה מתוך אמונה דתית בקוראן שמעודד לפעול לטובת השמירה על הסביבה... חראם וחלאל היא שיטת חינוך סביבתי אסלאמי שאני דוגל בה..." (מתוך ריאיון עם עמראן עמארנה, פעיל חברתי).

תפיסות סביבתיות מבעד לעדשה התועלתנית

העדשה התועלתנית משקפת תפיסה סביבתית הרואה בהגנה על הסביבה והטבע מקור לתועלת אישית, משפחתית או חברתית. המחזיקים בעדשה זו תופסים את העיסוק בשמירה על הסביבה כחלק מדאגה לאיכות החיים.

"אנחנו פועלים רבות לקידום המודעות הסביבתית בחברה הערבית... אנו מתמודדים עם אתגרים סביבתיים קשים כמו זיהום, פסולת ושריפות. מטרתנו היא קידום חינוך וקהילתיות לשיפור תנאי החיים" (מתוך ריאיון עם עבד נמארנה, מנכ"ל ארגון אלאמל).

ההגדרה לסביבה דרך העדשה התועלתנית

הסביבה נתפסת כחלק בלתי נפרד מאיכות החיים, תוך יצירת קשר בין סוגיות סביבתיות לבין היבטים מעשיים בחיי האדם והחברה והצורך להשיג איזון בין צדק חברתי לצדק סביבתי. הפעילות הסביבתית נתפסת כתנועה עממית העוסקת בנושאים חברתיים המשפיעים על חייהם של אנשים.

תמות מרכזיות בתפיסה הסביבתית המבוססת על תועלתנות

- הזכות לחיות בכבוד
- פרקטיקות סביבתיות אישיות
- תועלת אישית וחברתית
- שיתוף פעולה קהילתי
- שמירה על מרחב ציבורי נגיש ובטיחותי, עם מדרכות ומקומות חניה
- פיתוח כלכלי וחדשנות
- מעורבות קהילה בתכנון מותאם וצודק

ההגדרה לסביבה דרך העדשה הזהותית דתית

הסביבה היא מערכת שהאדם אחראי עליה מתוקף צו דתי או רוחני. מתוקף עליונותו על הטבע יש לאדם תפקיד ביישוב האדמה ובשמירה עליה.

תמות מרכזיות בתפיסה סביבתית המבוססת על זהות דתית

- ניקיון היישוב כחלק מהאמונה הדתית
 - הסרת המפגעים הסביבתיים כחובה דתית
 - ניהול משאבים מושכל ולא פזרני
 - שימוש בטקסטים דתיים לקידום פעילות סביבתית
- לדוגמה, "כל מוסלמי שנוטע עץ או זורע זרע, ואדם, ציפור או חיה נהנים ממנו – הדבר נחשב לו לצדקה" (הנביא מוחמד עליו השלום, מתוך "סחיח אלבוחר'ארי" ו"סחיח מוסלם").

מוטיבציות לפעולה סביבתית הנובעים מתפיסה זהותית דתית

שילוב של מניעים דתיים וחברתיים, רוחניות ואחריות הנגזרת מתוקף אמונה דתית המצווה על בני האדם לשמור על הסביבה ומדגישה את החשיבות של אינטראקציה חיובית עם הטבע. הפעילות הסביבתית היא חלק בלתי נפרד מהזהות האנושית-דתית.

דפוסי פעולה סביבתית המבוססים על תפיסה זהותית מקומית

- קריאה לפעולות לניקיון והסרת מפגעים במרחב הציבורי
 - עידוד לשימוש מושכל במשאבים ושימוש חוזר במוצרים
 - התרומה לסביבה ולמרחב הפיזי המשותף כחלק מצדקה
- מהראיונות עלה כי שיתוף של מנהיגים דתיים בהגנה על הסביבה, שילוב של חינוך דתי עם יוזמות סביבתיות ושילוב חדשנות סביבתית בפעילות עם נוער הם גורמים מניעים לפעילות סביבתית בקרב אנשי דת או קהילות דתיות.

תפיסות סביבתיות מבעד לעדשה האוניברסלית

העדשה האוניברסלית משקפת תפיסה סביבתית המעניקה לטבע ערך אינהרנטי ומדגישה זיקה אליו מנקודת מבט של אזרח העולם המחויב לשמירה על הטבע ועל כדור הארץ.

"אנחנו מקדמים את הסוגיות הסביבתיות הבוטאות בחברה הערבית כמו התמודדות עם שינוי האקלים והשמירה על הטבע, פסולת ומחזור, בעיקר התמודדות עם השלכת פגרים ופסדים בשטחים הפתוחים שגורמת לעלייה בכמות המזון הלא טבעי ולהתפרצות של אוכלוסיות טורפים וכלבים משוטטים, מחלות בקרב בני האדם וחיות הבר וזיהום הקרקע... אנחנו עובדים עם הילדים בבית הספר בעיקר על שינוי התנהגות לצד פעולות של פינוי ואכיפה" (מתוך ריאיון עם ראבחה, רט"ג).

ההגדרה לסביבה דרך העדשה האוניברסלית

הסביבה היא מערכת גלובלית שחורגת מגבולות תרבותיים, חברתיים, גאוגרפיים ופוליטיים. הסביבתיות האוניברסלית מבוססת על האחריות האנושית הקולקטיבית והמשותפת להגן על כדור הארץ עבור הדורות הנוכחיים והעתידיים, ללא קשר ללאום, למוצא אתני או למצב סוציו-אקונומי. העדשה האוניברסלית מושתתת על הבנה מדעית וראיות אמפיריות: הבנת מושגים ותהליכים אקולוגיים והבנת ההשפעה של פעילויות אנושיות על מערכות כדור הארץ. הגישה משלבת ידע מתחומים שונים, לרבות מדעי הטבע, מדעי החברה, מדעי הרוח וטכנולוגיה, לפיתוח פתרונות מקיפים.

- מניעת זיהום והתפרצות מחלות
- עידוד פעילות פנאי והקמת מרחבים פתוחים בטוחים
- גישות בין-תחומיות לחינוך ופעולה סביבתיים

מוטיבציות לפעולה סביבתית המבוססות על תפיסה תועלתנית

רצון לשינוי ולשיפור בתנאי החיים ואיכות החיים. המניעים משלבים ערכים אישיים, תחומי עניין מקצועיים, עיסוקים אקדמיים, אחריות חברתית, למידה ומיצוי הזדמנויות.

מהראיונות עלה כי הפעילים והארגונים חותרים לשיפור איכות החיים והחיים בכבוד ביישובים הערביים.

דפוסי פעולה סביבתית המבוססים על התפיסה התועלתנית

- מעורבות והעצמה בקהילה לטובת פעילות קונקרטית
- השפעה על מדיניות שיש בה כדי לשפר את איכות החיים
- הסברה, חינוך והעלאת מודעות
- פיתוח ותכנון בר-קיימא
- עידוד השתתפות נוער וקהילה בפעילות סביבתית

מהראיונות והסדנאות ניכר כי תושבי המקום מכירים היטב את הצרכים המקומיים והבסיסיים, וכי פעולות אפקטיביות לשיפור איכות חיים צריכות להתבסס על השתתפותם של תושבי המקום ועל זיהוי ומיפוי של הצרכים המקומיים.

תמות מרכזיות בתפיסה הסביבתית האוניברסלית

- שינוי האקלים
- הגנה על הטבע והקמת שמורות טבע
- שיתופי פעולה רב-מגזריים
- חינוך סביבתי גלובלי

מוטיבציות לפעולה סביבתית המבוססות על התפיסה האוניברסלית

מחויבות לשימור כדור הארץ עבור הדורות בהווה ובעתיד, אחריות אישית וקולקטיבית, מחויבות לעקרונות הצדק הסביבתי, הטבע כבעל ערך אינטרינזי וראוי לכבוד והגנה.

דפוסי פעולה סביבתית המבוססים על התפיסה האוניברסלית

- התגייסות של יחידים וקהילות מרקעים שונים להתמודדות משותפת עם אתגרים סביבתיים
- שיתוף פעולה חוצה תרבות
- מעורבות ומודעות ציבורית
- חינוך סביבתי ומדעי
- פיתוח יכולת הסתגלות וחדשנות

פרשנות ותובנות

מודל העדשות סייע באפיון התפיסות השונות לגבי חשיבות הסביבה בחברה הערבית, ובעזרתו הוגדרו תמות, מוטיבציות ודפוסי פעולה.

כיצד מודל העדשות יכול לתרום לקידום פעילות סביבתית בחברה הערבית?

1. **שלוש העדשות** משתלבות זו בזו, כך שפעילים וארגונים סביבתיים יכולים לבחור פעולה בהתאם לעדשה אחת או יותר. נוסף על כך הם יכולים לשלב כוחות עם פעילים או ארגונים אחרים ולעבוד יחדיו.

2. זוהו פערים בין ארגונים בהקשר הדיון על נושאי הסביבה בחברה הערבית:

- ארגונים ערביים מאמצים את העדשה הזהותית.
- ארגונים יהודיים מאמצים את העדשה האוניברסלית.
- העדשות עוזרות לאבחן את המקור העיקרי לאי-הסכמה ומתח בשדה הפעילות הסביבתית. מהראיונות ניכר כי רבים מהפעילים הערבים והארגונים בחברה הערבית מחזיקים, כאמור, בעדשה הזהותית ותופסים את הפעילות לשימור מורשת והיסטוריה כפעילות חברתית לקידום הסביבה. מנגד, ארגונים סביבתיים יהודיים מחזיקים בעיקר בעדשה האוניברסלית, ולפיכך מתמקדים בעיקר בסוגיות הטבע ובחינוך סביבתי אוניברסלי/אקולוגי. ממצא מעניין הוא כי רבים מאנשי מקצוע ערבים העובדים בארגוני הסביבה הארציים היהודים מחזיקים בעדשה אוניברסלית ותועלתנית, ולרוב אינם מצליחים להנכיח את העדשה הזהותית בתוך הארגונים שלהם.
- המסקנה היא שהבנת המרכזיות של העדשה הסביבתית-הזהותית בחברה הערבית יכולה להיות בסיס לבניית שותפות בתחום.
- פעילים ערבים וארגונים חברתיים ערביים התופסים את הסוגיות הסביבתיות כחשובות מחזיקים בעיקר בעדשה הזהותית ונמנעים מהשימוש בעדשה אוניברסלית מהסיבה שאין להם ידע מדעי ואקולוגי מספק. לכן קידום האפשרות לשלב בין העדשות יכול לסייע בהעמקת הידע האקולוגי בקרב פעילים סביבתיים-חברתיים, ובכלל זה למידה וייצור ידע מסורתי וחוכמה סביבתית מקומית.

3. פערי ידע מהותיים

- חסר תיעוד של ידע מסורתי-סביבתי, בין דורי.

- קיים פער בידע מדעי-אקולוגי מעשי מחובר לצורכי השטח בקרב פעילים ערבים.
- למרות שהדורות המבוגרים מחזיקים בידע סביבתי עשיר, חסר תיעוד פורמלי של ידע זה ואין תהליך של העברתו לדור הצעיר. פערי הידע הבין-דוריים פוגעים בקידומן של יוזמות סביבתיות. החיבור בין העדשה הזהותית לבין מאמצי איסוף, שימור ופיתוח ידע מסורתי וחוכמה סביבתית עשוי לפתוח אפיקי פעולה ויוזמות סביבתית.
- רבים מאנשי המקצוע הערבים המועסקים בארגוני חברה אזרחית חברתיים ומקדמים סוגיות חברתיות-סביבתיות לא מגדירים את העיסוק שלהם כעיסוק סביבתי מחשש שהארגון שלהם יתויג כארגון סביבתי/ירוק.
- הדגשת העדשה הזהותית כמסגרת עיקרית לפעילות הסביבתית תחזק את הנוכחות שלה בשדה החברתי באופן כללי.

4. חשיבות משותפת לכל העדשות

- שיפור איכות חיים
- חיבור למקומיות וקהילתיות
- פיתוח ידע מסורתי וחדשנות סביבתיות אקולוגית

אתגרים ופתרונות – שאלון לדיון

1. מהי הדרך היעילה ביותר לתעד ולהעביר את הידע הסביבתי המסורתי לדור הצעיר?
2. כיצד אנשי מקצוע ערבים יכולים לשלב את ההמשגה הזהותית של הבעיות הסביבתיות ביישובים הערביים במסגרת עבודתם בארגוני סביבה שאינם ערביים?
3. כיצד ניתן לגשר על הפערים בין תפיסות סביבתיות פלסטיניות ותפיסות יהודיות במטרה לשפר את הסביבה ואת ניהול המשאבים המשותפים?

4. כיצד ארגונים חברתיים ערביים יכולים להרחיב את עיסוקם בנושאים סביבתיים ובה בעת לשמור על זהותם החברתית?
5. מהן הדרכים לקידום של תכנון סביבתי המותאם לקהילה?
6. כיצד ניתן לטפח או לקדם שיח משותף ושיתוף פעולה בין ארגונים ירוקים יהודיים וערביים וגם להתגבר על תפיסות של התנגדות לפיתוח?
7. כיצד אפשר לעודד שיח בין ארגונים יהודיים לערביים שמבוסס על הכרה בערך המוסף של כל עדשה?
8. מהן הדוגמאות של הצלחות בשימור מורשת וסביבה מתוך גישה זהותית?
9. כיצד ניתן לגשר על פערי הידע המדעי והאקולוגי בקרב ארגונים ערביים ולהנגיש ידע זה לצורך יוזמות סביבתיות?
10. באילו מושגים נוספים של שיח בהיבט תכנוני יכולים ארגונים סביבתיים לעסוק בשביל לקדם את נושאי הסביבה ביישובים ערביים?

פרק שלישי:

תפיסות סביבתיות
בקרבת הציבור הערבי בישראל

תפיסות סביבתיות בקרב הציבור הערבי בישראל

רקע ומתודולוגיה

סקר זה נערך במסגרת המהלך לגיבוש מסגרת מושגית לקידום השיח הסביבתי בחברה הערבית בישראל, ומטרתו הייתה לבחון את העמדות ואת התפיסות של החברה הערבית בהיבטים האלה: חשיבות הנושא הסביבתי, מודעות לבעיות סביבתיות מהותיות, אחריות לטיפול בבעיות הסביבתיות, התנהגויות סביבתיות, גורמים מניעים לפעולה סביבתית ביישובי החברה הערבית וגורמים המונעים אותה. הסקר נערך על ידי מכון הסקרים "סטאטנט", המוכר היטב בחברה הערבית ובעל ניסיון עשיר בקידום סקרים מייצגים בתחומי השלטון המקומי ובחירות בחברה הערבית. את פיתוח הסקר וביצועו ליוו החוקרת ד"ר מייסלון דלאשה, ועדת ההיגוי וצוותי עבודה חיצוניים נוספים.

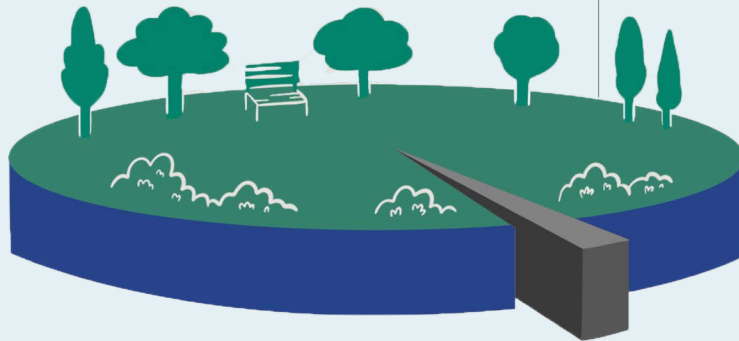
הסקר נערך טלפונית במחצית הראשונה של חודש אוגוסט 2024, והשתתפו בו 800 משיבים, המהווים מדגם מייצג של האוכלוסייה הערבית בישראל מעל גיל 18.

עיקרי הממצאים

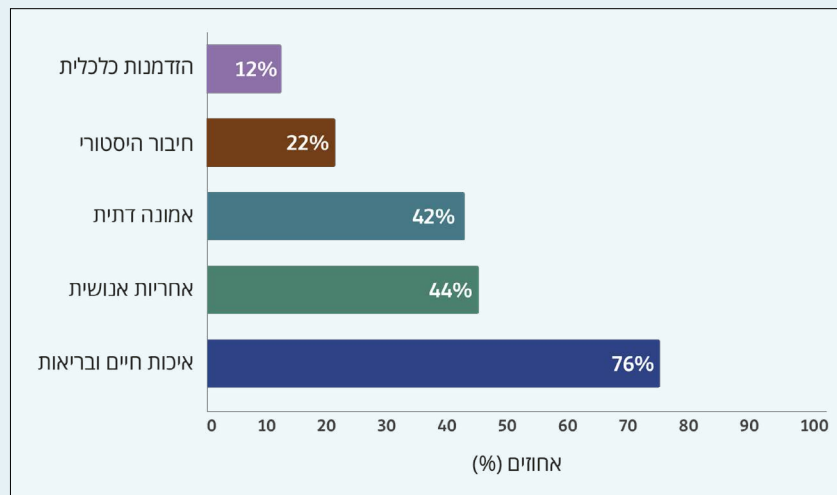
חשיבות הנושא הסביבתי

רוב מוחלט של המשתתפים בסקר (94%) ציינו כי נושא הסביבה חשוב או חשוב מאוד עבורם: 60% הגדירו את הנושא כחשוב "במידה רבה מאוד" ו-34% כחשוב "במידה רבה". הנימוקים העיקריים לחשיבות הנושא היו איכות החיים והבריאות (75.8%), אחריות אנושית (44%) ואמונה דתית (42%). עוד נמצא בניתוח הממצאים כי גיל והשכלה הם המשתנים הדמוגרפיים המשפיעים ביותר על תפיסת המשתתפים: צעירים (גילי 18-34) נטו לייחס חשיבות גבוהה יותר לנושא וכך גם בעלי השכלה אקדמית.

94% מהמשתתפים ציינו כי נושא הסביבה חשוב או חשוב מאוד עבורם

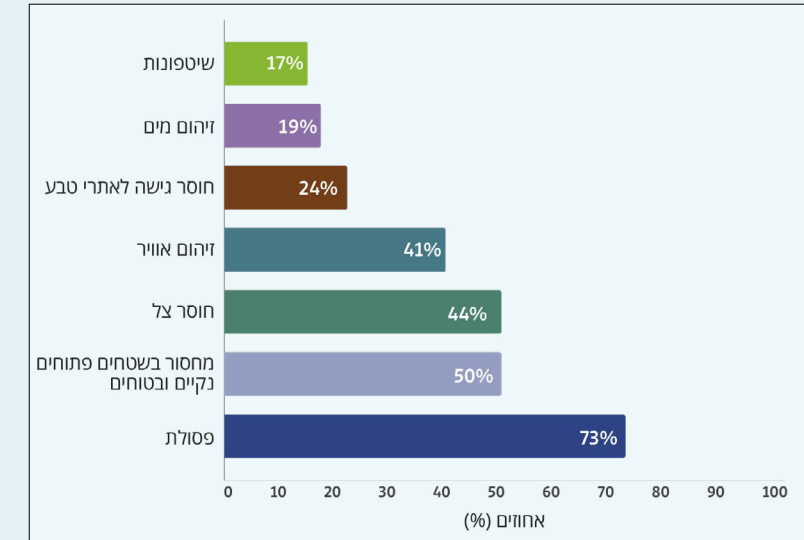
חשיבות הסביבה לפי סיבות עיקריות

הבעיות הסביבתיות העיקריות

מבין כלל הבעיות ביישובים הערביים, ארבע העיקריות שהמשתתפים ציינו הן פסולת (73%), מחסור בשטחים פתוחים נקיים (50%), היעדר צל (44%) וזיהום אוויר (41%). הניתוח הדמוגרפי מלמד שבעיית הפסולת מטרידה את כל הקבוצות, כי נשים נטו להדגיש את המחסור בשטחים ציבוריים ירוקים וכי משתתפים דתיים נטו פחות מאחרים להחשיב את היעדר הצל כבעיה מרכזית.

הבעיות הסביבתיות המרכזיות שזוהו על ידי המשתתפים

האחריות לטיפול בבעיות הסביבתיות

רוב מהמשתתפים (75%) סבורים שהרשות המקומית היא הגורם האחראי העיקרי לטיפול בבעיות סביבתיות וכמחצית מהמשתתפים (49%) סבורים שהאחריות לטיפול בבעיות הסביבתיות היא של הממשלה. בד בבד, שיעור ניכר מהתושבים (59%) סבורים שגם על התושבים מוטלת האחריות לשמירה על הסביבה. מבין כלל המשתתפים נשים נטו לציין יותר מגברים את הממשלה ואת התושבים המקומיים כאחראים וצעירים הצביעו יותר מאחרים על אחריותן של עמותות לטיפול בבעיות הסביבתיות.

מעורבות התושבים בפעילויות סביבתיות

נמצאה נכונות רבה של המשתתפים להשתתף בפעילות סביבתית: 42% דיווחו על השתתפות בפעילויות ניקיון במרחב הציבורי ו-54% על פעולות לחיסכון במים וחשמל. עם זאת, 20% ציינו כי כלל לא השתתפו בפעילות סביבתית בעשור האחרון. הניתוח הראה כי משתתפים בעלי השכלה גבוהה

נטו יותר מאחרים להשתתף בפעילויות חינוכיות סביבתיות וכי גברים השתתפו יותר מנשים בפעילויות פיזיות כמו ניקיון. עוד נמצא כי 58.5% מן המשתתפים מגדלים צמחים וירקות בביתם וכי רק 21.6% נמנעים משימוש בכלים חד-פעמיים. שכיחותן של פעולות כמו הכנת קומפוסט ורכישת מוצרים יד שנייה היא נמוכה (12.1% ו-9%, בהתאמה).

גורמים המונעים השתתפות/מעורבות בפעולות סביבתיות

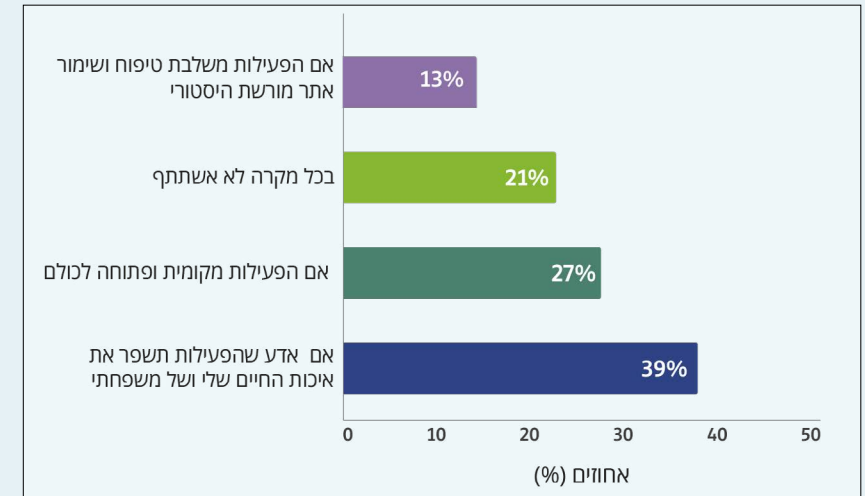
הסיבה העיקרית לאי-השתתפות בפעולות סביבתיות היא חוסר זמן (51%). בנוסף, ציינו המשיבים סיבות של חוסר במידע (22.4%), תחושה של היעדר השפעה (8%) ותחושת זרות ומרחק עקב השתלטות רשויות ישראליות על הסביבה (10%). בניתוח הדמוגרפי נמצא כי משתתפים דתיים מאוד ציינו יותר מאחרים את חוסר הזמן כסיבה העיקרית לאי-מעורבותם בפעולות סביבתיות, ואילו להשכלה, הכנסה וגיל לא הייתה השפעה מובהקת על תחושת חוסר הזמן.

גורמים המניעים לפעולה

מבין המשיבים שכלל לא השתתפו בפעילות סביבתית בעשור האחרון, כ-39% ציינו כי שיפור איכות החיים שלהם ושל משפחותיהם עשוי להיות מניע מרכזי לפעולה סביבתית.

גורמים נוספים שנמצאו מעודדים פעילות סביבתית הם פעילויות שמובלות על ידי שכנים (87.7%) ועל ידי רשויות מקומיות (86.3%), יוזמות קהילתיות רלוונטיות (68.9%), פעילויות של בתי הספר (69.8%) ויוזמות של עמותות (55.4%).

מבין הבאים מה היה יכול לגרום לך להשתתף בפעילויות סביבתיות

סיכום

הנתונים מלמדים כי החברה הערבית בישראל מכירה בחשיבות הנושא הסביבתי ומביעה עניין במעורבות פעילה, אך לצד זאת ניכרת תחושה של ריחוק וזרות מהשיח הסביבתי הישראלי הכללי. לפיכך הרחבת הידע בנושאי סביבה והכרה בסיפור המקומי לצד מיקוד בנושאים החשובים לתושבים, כמו שיפור איכות השטחים הפתוחים, ניקיון המרחב מפסולת ושיפור ההלכתיות ביישובים, יש בהם כדי לעלות את המוטיבציה של רבים להשתתף בפעילות סביבתית. הגדלת ההיצע של פרויקטים סביבתיים בעלי אופי חברתי ובשיתוף עם הרשות המקומית יעלו את המודעות של התושבים לבעיות הסביבתיות וכתוצאה מכך גם את המעורבות הפעילה שלהם, בדגש על צעירים ובעלי השכלה גבוהה.

פרשנות ותובנות

1. הנושא הסביבתי נתפס כנושא חשוב בחברה הערבית, המחובר לסוגיות של חיי היום יום.
2. הממצאים מעידים שצעירים (18-34) ובעלי השכלה תיכונית או אקדמית נוטים להשתתף בפעילות סביבתית המובלת על ידי גורמים קהילתיים. זהותם המקומית מתחזקת דרך חיבור לשיח הסביבתי, המוגדר כחלק בלתי נפרד מהמרקם החברתי של הקהילה.
3. הממצאים מלמדים כי גברים מבוגרים בעלי זהות פלסטינית מייחסים חשיבות לזהותם הלאומית דרך הקשר לקרקע ולמורשת. כאן העדשה הזהותית הפוליטית-לאומית בולטת יותר, ומשקפת כיצד השיח הסביבתי משתלב במאבקי זהות רחבים יותר.

עדשה תועלתנית כאמצעי לגיוס קבוצות מגוונות

4. איכות החיים והבריאות נתפסות כמניעים עיקריים לפעילות סביבתית בקרב צעירים ונשים, במיוחד אצל בעלי השכלה גבוהה. מניעים תועלתניים אלו מייצרים חיבור ברור בין פעילות סביבתית לשיפור הרווחה האישית והקהילתית ומאפשרים לגייס קבוצות שונות לפעילות מתוך עניין משותף בהשפעות המיידיות והמעשיות של שינוי סביבתי.

עלייה בחשיבות העדשה האוניברסלית בקרב צעירים ומשכילים

5. אחריות גלובלית כלפי כדור הארץ זוהתה כמוטיבציה עיקרית בקרב צעירים בעלי השכלה אקדמית. עדשה זו מדגישה ערכים גלובליים ואקולוגיים מודרניים, שמקנים לאנשים אלו תחושת מחויבות רחבה יותר מעבר להקשר המקומי. עם זאת, ישנו צורך להעמיק את

הקשר בין העדשה האוניברסלית לשתי העדשות האחרות (הזהותית והתועלתנית) כדי לחזק את תחושת השייכות ואת המוטיבציה לפעולה.

מורכבות הזהות כמפתח לעיצוב שיח סביבתי מותאם

6. הממצאים מראים שהעדשות השונות מתקיימות זו לצד זו, וכי אנשים רבים נוטים לשלב ביניהן בהתאם לנסיבות האישיות, החברתיות והפוליטיות שלהם. לכן הדגש הניתן לכל עדשה משתנה בין קבוצות אוכלוסייה שונות. שילוב זה – וההבדל בין קבוצות אוכלוסייה – מדגיש את הצורך בעיצוב שיח סביבתי רב-ממדי שמתחשב במורכבויות זהותיות ומאפשר חיבור רחב ככל האפשר.

חיבור לשטח דרך גורמים מגייסים מותאמים

7. הממצאים מדגישים את תפקידם הקריטי של מובילי דעת קהל בהנעת פעילות סביבתית: אנשי דת בקרב אוכלוסיות דתיות מאוד, גורמים קהילתיים בקרב צעירים ומשכילים והדגשת המורשת עבור גברים מבוגרים בעלי זהות פלסטינית. התאמת המסרים והפעילויות לאופי הקהל והעדשה המרכזית שבה הוא פועל עשויה לחזק את המעורבות של כלל הקבוצות.

סיכום תובנות ושאלות להמשך

הממצאים ממחישים כי כדי להרחיב את השפעת הפעילות הסביבתית יש לפתח מגוון של דרכי פעולה המשלבות בין עדשות שונות. נרטיב סביבתי המשלב בין ערכים מקומיים, זהותיים, תועלתניים ואוניברסליים עשוי להעמיק את תחושת השייכות של החברה הערבית ולעודד פעולה רחבה ומשמעותית יותר.

שאלות לדיון

1. חיבור לזהות ולמורשת

- באילו מושגים של זהות ומורשת כדאי להשתמש כדי ליצור חיבור ואחריות לסביבה?
- באילו דרכים ניתן לשלב את הזהות והמורשת בפרויקטים סביבתיים והאם קיימות דוגמאות מקומיות של הצלחות בתחום זה שיכולות לשמש השראה לפעולה?

2. גיוס והנעה לפעולה

- מהן הדרכים האפקטיביות ביותר לצורך גיוס של קהלים מגוונים (צעירים, נשים, דתיים, מבוגרים) לפעילות סביבתית?
- כיצד ניתן לחבר אנשים לפעילות סביבתית דרך ערכים של איכות חיים ובריאות?

3. שיתוף פעולה בין מגזרים וארגונים

- כיצד ניתן לטפח שותפויות בין ארגונים ירוקים, קהילתיים ורשויות מקומיות לקידום יוזמות סביבתיות?
- כיצד אפשר לגשר על פערים בתפיסות בין ארגונים סביבתיים יהודיים לערביים?
- מה נדרש כדי לפתח שיח סביבתי מותאם המשלב שיח בעדשות זהותיות, תועלתניות ואוניברסליות?
- מהן הדרכים האפקטיביות כדי להתמודד עם פערי ידע מדעי ומקצועי בתחום?

פרק רביעי :

בסיס למסגרת מושגית ראשונית לשיח סביבתי ערבי ערכי ומשפיע בישראל

4. שימור חוכמה מסורתית

- כיצד אפשר לתעד ולהנגיש חוכמה סביבתית מסורתית לדור הצעיר?
- באילו דרכים אפשר לשלב ידע מסורתי עם גישות אקולוגיות מודרניות?
- האם ישנן דוגמאות מעוררות השראה לשילוב חוכמה סביבתית בפרויקטים סביבתיים?

5. התמודדות עם אתגרים פוליטיים וסוציולוגיים

- כיצד ניתן לנהל שיח סביבתי שמחבר בין נקודות מבט פלסטיניות וישראליות בלי לעורר מתחים פוליטיים?
- מהן הדרכים להפחית את החשש מפני "צביעה כירוקים" בקרב ארגונים קהילתיים?

6. חינוך סביבתי-קהילתי

- כיצד אפשר להרחיב את מעורבות הקהילה דרך חינוך סביבתי מותאם לקהל הערבי?
- אילו מסרים סביבתיים יעוררו השראה ויקדמו פעולה בקרב הקהילה הערבית?

ام الفهم

ליפנינו נעמד דאלן
אין אנהא חבירים
אחד

תמונה של מפה חזותית שיתופית, שתיעדה את תוצרי יום העיון שנערך באום אל-פחם בתאריך 23.1.2025 בנושא השיח הסביבתי הערבי, וממחישה את המושגים, הערכים והתובנות שעלו מתוך הדיונים ועבודת הקבוצות במהלך אותו היום.

מרחבי שיח ופעולה

הקדמה

פרק זה מניח בסיס למסגרת מושגית ראשונית שנועדה לקדם שיח סביבתי ערכי, מושרש ומשפיע בתוך החברה הערבית בישראל. המסגרת מתפתחת כמענה לצורך בגיבוש שפה רעיונית ותרבותית סביבתית, שמבוססת על המציאות המקומית, ההיסטוריה הקהילתית והאתגרים הסביבתיים הייחודיים של הציבור הערבי.

הפרק מבוסס על רעיונות ותובנות שעלו בשלושת הפרקים הראשונים:

- הפרק הראשון עסק במערכת המושגים הקיימת בשיח הסביבתי, תוך הדגשת הקשרים שבין מורשת תרבותית, אחריות דתית, צדק סביבתי ושיח אזרחי בהקשר הערבי.
- הפרק השני הציג את "מודל שלוש העדשות" – זהותית, תועלתנית ואוניברסלית – ככלי להבנת התפיסות השונות הרווחות בציבור הערבי ואת המניעים והמונעים פעולה סביבתית.
- הפרק השלישי ניתח עמדות של הציבור הערבי בישראל כפי שעלו מסקר מקיף שהדגיש את הקשר בין זהות מקומית, איכות חיים וצורך מובהק בשיח סביבתי מותאם תרבותית.

המושגים המובאים בפרק זה עוצבו ועובדו על סמך תובנות, שיח וקולות שעלו במהלך יום העיון שנערך באום אל-פחם ב-23 בינואר 2025 בהשתתפות מומחים, מובילי ארגונים ואקטיביסטים סביבתיים מהחברה הערבית. יום זה שימש נקודת מפגש ייחודית לעיבוי החשיבה ולחידוד המושגים, מתוך ניסיון לייצר כלי חשיבתי ומעשי לעיצוב שיח סביבתי מקומי וייחודי.

המושגים המוצגים כאן נועדו לא רק לתאר מציאות, אלא לשמש מנוף לפעולה. כל מושג מלווה במאפיינים, ציטוטים, מוטיבים מרכזיים ומרחבי פעולה קיימים או פוטנציאליים. כך נוצרת תשתית עשירה, המחברת בין שפה רעיונית, מסורת מקומית ודרכי פעולה קונקרטיות, בדרך לשיח סביבתי שמכבד זהות, שואף לצדק ומייצר השפעה.

סביבה מקומית וקהילתיות البيئة المحلية والمجتمعية

מכלול של ערכים, עקרונות ופעולות שמטרתם ליצור, לטפח ולחזק רשתות חברתיות, תחושת שייכות, אחריות הדדית ומעורבות פעילה של יחידים וקבוצות במרחב שבו הם חיים. הפעולה הסביבתית נתפסת ככלי משמעותי לחיזוק הקהילה, לבנייה של אמון וליצירת תחושת ביטחון ושייכות.

■ תמות מרכזיות

- פעילות סביבתית היא חלק בלתי נפרד מחיי הקהילה והיא מחוברת לסיפור המקומי
- השינוי הסביבתי מתחיל בקהילה המקומית ובמרחבים הסובבים אותה, בשיתוף מגוון של אוכלוסיות.
- הפעולה הסביבתית נוצרת מתוך חיבור קהילתי ולא מתקיימת בלעדיו.
- שייכות למרחב היא תנאי מוקדם לאחריות סביבתית.

- המרחב הציבורי הוא זירה לבניית יחסי שכנות, ביטחון ואמון.
- הסביבה המקומית נתפסת כחלק מהזהות האישית והקולקטיבית.
- קהילה חזקה מונעת ניכור, אלימות והזנחה במרחב.
- שפה ותרבות הם מרכיבי יסוד בחיבור למקום.
- חינוך סביבתי אפקטיבי נשען על מעורבות משפחתית וקהילתית.
- שיקום המרחב הפיזי והאנושי הוא תהליך חברתי משולב.
- היוזמה הקהילתית דורשת גיבוי, הכרה ותמיכה מהרשות המקומית.
- המרחב הציבורי הוא משאב קהילתי חיוני – לא רק תשתית עירונית.

■ היגדים חוזרים:

- "אני רואה בקהילה שלי כוח משמעותי לשינוי".
- הסיפור המקומי והסביבתי שלנו הוא חלק מהזהות שלי .
- "אם אין שייכות למרחב הציבורי – אין קהילה".
- "כשיש לי תחושת ביטחון – אני מרגיש חלק מהמרחב ומהסביבה".
- "הילד שלי הוא חלק מהקהילה – והקהילה היא האנשים המחוברים לאותו מקום וגם לזהות רחבה יותר".
- "אני לא רוצה לתרגם – אני רוצה לדבר את הסיפור שלי בשפה שלי".
- היישוב הוא של כולנו – בבעלות של כולנו.

■ מוטיבים מרכזיים

- **שייכות ובעלות** – תחושת השייכות למרחב הציבורי נובעת מהקשרים החברתיים והרגשיים ומהווה בסיס לשמירה עליו ולטיפוחו, אך לעיתים גם כוללת דרישה לבעלות על המרחב ושימוש אישי בו.
- **שפה ותרבות** – קיימת סלידה מתרגום מונחים סביבתיים מעברית

- לערבית. רבים מבקשים לפתח שפה סביבתית מקורית, מושרשת בתרבות הערבית ובהקשר המקומי.
- **חינוך סביבתי מקומי** – הורים לילדים הם סוכני שינוי חשובים בהנחלת ערכים סביבתיים, באמצעות שימוש בשפה המקומית והובלת מיזמים קהילתיים חינוכיים.
- **שיקום קשרים אנושיים** – יוזמות סביבתיות נתפסות כדרך לשקם יחסי שכנות, לחזק סולידריות ולבנות אמון, גם במקומות שסבלו מהזנחה, מאלימות או מניכור.
- **יוזמה קהילתית** – המעבר מתפיסה של חוסר אונים לתפיסה של הובלה על ידי מנהיגות קהילתית בולט ביוזמות מקומיות שמצליחות להניע שינוי בשטח.
- **שיתוף פעולה עם השלטון המקומי** – כוחן של הקהילות חשוב, אך נדרש גיבוי מהרשויות – תמיכה תקציבית, הכרה ושותפות מתמשכת, כדי להבטיח את המשכיות היוזמות.
- **שיום והחייאת מרחבים** – שימוש בשמות מקומיים, בהיסטוריה ובמורשת ככלים לעיצוב מחודש של המרחב הציבורי.
- **ביטחון אישי ושייכות** – התחושה של "זה המקום שלי" תלויה בתחושת ביטחון; מרחב שאינו בטוח לא ייתפס כשייך לקהילה.
- **קהילה מקצועית** – אנשי מקצוע מקומיים, הדוברים את שפת הקהילה, נחשבים חיוניים ליצירת חיבורים אפקטיביים בין תכנון, חינוך וסביבה.
- **הון חברתי** – הקשרים בין שכנים, משפחות ויזמים מקומיים הם משאב שיש לטפח – לא רק לצרכים סביבתיים, אלא לבניית קהילה מלוכדת ויוזמת.

מורשת סביבתית המורوث البيئي

השורשים התרבותיים, ההיסטוריים והקהילתיים של יחסי אדם-סביבה בהקשרים המקומיים. המורשת כוללת את הידע שעבר בין הדורות, הזיכרון המקומי, הפרקטיקות החקלאיות, הדיבור המקומי והקודים התרבותיים שהנחו את החיים במרחב לאורך דורות. בניגוד לנוסטלגיה, מדובר בתפיסה חיה של המורשת – כבסיס לפעולה עכשווית ועתידית.

■ תמות מרכזיות

- שימוש בפרקטיקות מסורתיות: גידול, בנייה, חקלאות מקומית.
- חשיבות השפה המקומית והכרת שמות המקומות.
- ביקורת על אובדן הידע: "דור חדש שלא יודע", "הכפר נעלם".
- רצון להפוך את המורשת לאקטיבית: לא עוד תערוכות פעם בשנה או עוד מוזיאון מנותק מהמציאות.
- הקשר בין מורשת וזהות תרבותית לאומית.
- זיקה חזקה בין זיכרון אישי לקולקטיבי סביב הסביבה המקומית.

■ מוטיבים עיקריים

- ידע מקומי כאוצר תרבותי-אקולוגי – המסורת נתפסת כמערכת חכמה להישרדות וקיימות.

■ מרחבי פעולה

- שילוב סיפורי מורשת בפרויקטים פיזיים – לדוגמה, שיקום נחלים תוך שילוב זיכרונות, היסטוריה וסיפורי מקום בהובלת תושבים, מנהיגות מקומית וארגוני נשים.
- פרויקטים של התחדשות עירונית – בשילוב שימור ערכים תרבותיים מקומיים ובשיתוף תושבים.
- יצירת מרחבים קהילתיים ו-Placemaking – פרויקטים המתוכננים ונבנים על ידי התושבים עצמם, בשיתוף פעולה עם הרשות המקומית.
- פיתוח שטחים ירוקים בשכונות צפופות – תכנון משותף עם התושבים במטרה להחזיר את תחושת השייכות והבעלות.
- שימור מעיינות ונביעות.
- עבודה עם הורים – הורים מובילים פעילות סביבתית בבתי ספר ומשמשים דמויות מפתח בהנחלת ערכים ודפוסי פעולה.
- תמיכה מצד הרשות המקומית – מתן כלים, גיבוי מקצועי ותקציבי ליוזמות עצמאיות – כתנאי להמשכיות ולהרחבה.
- מנהיגות משתפת – שיתוף הקהילה המקומית בתהליכי תכנון וקבלת החלטות.

- שיתוף בידע מקומי ובהצלחות קטנות הנראות לעין כחלק מהגאווה המקומית והערבית.

צדק סביבתי ואקלימי العدالة البيئية والمناخية

שיח זה מדגיש את האחריות ההיסטורית של מדינות ומוסדות בפעולותיהם החריפו את שינויי האקלים ואת הצורך בהפחתת פערים ובקידום זכויות קבוצות מוחלשות שנפגעות יותר מאחרות ממשברים סביבתיים. ההגנה על הקהילה והסביבה נתפסת כחלק ממאבק חברתי-פוליטי רחב נגד אפליה, הדרה וחלוקה לא צודקת של משאבים.

■ תמות מרכזיות

- צדק סביבתי הוא חלק בלתי נפרד מצדק חברתי.
- ניתוח מערכות ויחסי כוח כהכרח לשינוי ולקידום צדק סביבתי.
- קיים צורך בתיקון אי-צדק היסטורי בגישה למשאבים סביבתיים.
- קיים פער בין שיח הצדק המערבי לבין ההקשר המקומי הערבי, יש צורך בתרגום תרבותי וערכי.
- שילוב ערכים מגדריים בתפיסת הצדק האקלימי (הצבעה על פגיעות נשים אך גם על פוטנציאל הנהגה).
- אחריות מוסדית ולא רק פרטית – ביקורת על היעדר אחריות מצד המדינה.

- שייכות וידיעה מקומית (Place-based belonging) – שמות מקומות, סיפורים וניבים כמנגנון שייכות.
- מרחבים וזיכרון כמשאב: הבוסתן, המעיין, החאקורה – לא רק אתר, אלא מקום שמשמר זיכרון וחיים.
- המשכיות בין דורות כערך: דגש על אחריות להעביר את הידע – "אם לא נעשה את זה – זה ילך לאיבוד".

■ היגדים חוזרים

- "מה שסבא שלי עשה – זה אקולוגיה וקיימות אמיתית, בלי לקרוא לזה ככה"
- "אני יודע מתי בא האביב לפי עץ השקדים של אימא שלי"
- "כשאני שומע את השם הערבי של המקום – אני מרגיש שהוא שלי"
- "אסור שהמורשת תישאר רק במוזיאונים – צריך לחיות אותה"
- "הילדים לא יודעים מה זה ביאדר או בוסתן – זה נעלם"
- "המורשת היא הזהות שלנו – בלי זה, אנחנו תלושים"

■ מרחבי פעולה

- יצירת מוקדים קהילתיים ללמידה חווייתית של מורשת סביבתית.
- שילוב דמויות מבוגרים בתוכניות עם נוער להעברת ידע.
- שיקום פיזי של אתרים מסורתיים בהובלת הקהילה.
- שימוש בטכנולוגיה לתיעוד והנגשה: סיפורי חיים, מיפוי קולי, סריקות תלת-ממד.
- חיבור בין בתי ספר לקהילות מקומיות להיכרות עם המורשת.
- פרויקטים לשימור שמות מקומיים ושפת מקום בערבית – שילוט, מיפוי, פרסום.

- הכרה בהשפעות שונות של משבר האקלים על קבוצות שונות.
- הגנה על אוכלוסיות פגיעות מפני השפעות משבר האקלים.

■ מוטיבים מרכזיים

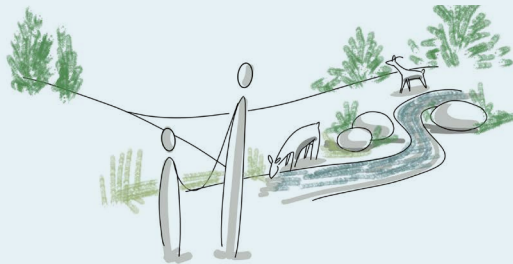
- **צדק ≠ שוויון:** יש להבחין בין חלוקה שוויונית לבין תיקון היסטורי של אפליה.
- **מרחבי עשייה שונים** – חשיבות המרחב הפוליטי, המשפטי והקהילתי כזירת פעולה.
- **משבר רב-ממדיים** – משבר האקלים כמשבר עם ממד לאומי ומעמדי.
- **האחריות** – מתח בין האחריות המשותפת לפתרון המשברים הסביבתיים לבין הטלת האחריות על הנפגעים מאפליה ובין ההכרה באחריות של מוסדות המדינה.
- **אפליה ממוסדת** – השיח הסביבתי נדרש לכלול נרטיבים ולבקר מערכות של אפליה ממוסדת, המתבטאת למשל בהיעדר תשתית סביבתית תקינות ביישובים ערביים.

■ היגדים חוזרים

- "אני לא רוצה שוויון – אני רוצה צדק. שוויון זה רק חלק קטן מהצדק".
- "הבעיה היא לא רק בזיהום – היא בחלוקת הכוח, בנרטיבים, בהיסטוריה".
- "האחריות היא לא על כולנו במידה שווה – המדינה לא נוכחת בכלל בשיח".
- "צדק סביבתי צריך להיות גם צדק תכנוני, משפטי ופוליטי".
- "אי אפשר לשפר סביבה בלי לטפל באפליה".
- "מי שיש לו יותר יכולת כלכלית – נפגע פחות משינויי האקלים".
- "לאנשים יש זכות לגור בסביבה בריאה – לא רק להגיע אליה".

■ מרחבי פעולה

- צמצום חשיפה לזיהומים סביבתיים בשכונות המוחלשות.
- קידום הוגן לנגישות פיזית, חברתית וטכנולוגית למשאבים סביבתיים.
- שיתוף קהילתי-חברתי של החברה הערבית בתהליכי קבלת ההחלטות הסביבתיות (במישור הקהילתי והמוניציפלי).
- הנגשה פיזית וחברתית של שטחים הפתוחים עבור יישובים צפופים.
- קידום פרויקטים המעודדים נגישות לטכנולוגיות ירוקות/סביבתיות לאוכלוסיות מוחלשות.
- פעילות לשינוי במדיניות התכנון הלאומית תוך תיקון אפליה היסטורית.
- בניית נרטיבים מקומיים של צדק סביבתי המותאמים לחברה הערבית.
- פעילות תקשורתית להעלאת מודעות ציבורית בנושאים הקשורים לצדק סביבתי ביישובים הערבים.
- חיזוק ביטחון תזונתי כיעד סביבתי-חברתי.

■ אזרחות סביבתית المواطنة البيئية

אזרחות סביבתית מתארת את הקשר שבין אדם, קהילה וסביבה. מדובר בשיח המדגיש את אחריות האזרח כלפי סביבתו, אך גם ובעיקר את זכויותיו לחיים בסביבה בטוחה, נקייה ונגישה. בהקשר של החברה הערבית בישראל אין היא יכולה להיות מנותקת ממעמדה של החברה – מהאזרחות החלקית, הפגועה, ומהזכויות הלא ממומשות.

■ תמות מרכזיות

- הזכות לסביבה בריאה ונקייה היא זכות אזרח בסיסית – לא פריבילגיה.
- אי אפשר לדבר על אחריות אזרחית בלי לממש קודם זכויות אזרחיות.
- שייכות היא תנאי לאזרחות פעילה – והיא מחייבת הכרה הדדית בין האזרח למדינה.
- הזכות לדעת, להשתתף ולהשפיע על מדיניות סביבתית – זכות פוליטית.
- האזרחות הסביבתית משקפת את עומק אי-השוויון בתכנון, בגישה למשאבים ובחלוקת שירותים.
- האחריות אינה רק של האזרח – היא בראש ובראשונה של מוסדות המדינה.

■ מוטיבים עיקריים

- פערים בזכויות סביבתיות – תכנון, תשתיות, ניקיון, תחבורה – המצב ביישובים הערביים שונה בתכלית השינוי מהמצב ביישובים היהודיים.
- פער בין אחריות לחובות – החברה הערבית מצופה לפעול, אך אינה מקבלת תנאים שווים.
- ניכור מהמרחב – צעירים ערבים מדווחים על תחושת ניתוק מהסביבה בשל אפליה היסטורית ומתמשכת.
- מרחב ציבורי כמרחב דיכוי – המרחב נתפס לעיתים כזרוע דיכוי ולא כשייך לקהילה.
- שייכות כבסיס לאקטיביזם – אחריות סביבתית אינה נוצרת בחלל ריק – היא תוצר של תחושת בעלות.
- שיח סביבתי כשיח לא ניטרלי – יש הכרח בשיח ביקורתי שדן באפליה, בהדרה ובחוסר שוויון.

■ היגדים חוזרים

- "לפני שתדרוש ממני למחזר – תכיר בזכות שלי לגור בסביבה נקייה".
- "אם לא מרגישים שייכים – לא מרגישים אחריות".
- "האזרחות הסביבתית שלי מתחילה בדרישה לשוויון, לא רק בפעולה בשטח".
- "המרחב הציבורי נתפס כמקום מדכא – לא שלי, לא של הקהילה".
- "אני דורש זכות לדעת – מה קורה עם האוויר שאני נושם, עם האדמה, עם התכנון".
- "שייכות, אחריות ואקטיביזם – זה רצף. בלי הראשון – לא יקרה השלישי".
- "האזרחות שלי אינה שלמה – אז איך אפשר לבקש ממני אחריות מלאה?"

■ מרחבי פעולה

- הכרה פוליטית בזכויות סביבתיות כחלק מאזרחות שוויונית – לא רק אחריות אישית, אלא התחייבות מוסדית.
- עיגון חוקתי ומשפטי של זכויות סביבתיות – הרחבת השיח גם לזירה המשפטית ככלי למאבק אזרחי.
- תביעה אזרחית לשירותים שווים – מאבק על תשתיות ושירותי, ניקיון, תכנון, תחבורה ונגישות לסביבה.
- הזכות לשייכות – פיתוח יוזמות שמחזירות את הקשר בין הקהילה למרחב – בשפה, בהיסטוריה ובזהות.
- שילוב החברה הערבית בקבלת החלטות סביבתיות – מעמד שווה במשא ומתן התכנוני ובוועדות התכנון.
- חינוך סביבתי פוליטי ומקומי – שילוב זכויות, זהות ושייכות כחלק מהלמידה מגיל צעיר.

- הנגשת מידע סביבתי ליישובים ערביים – שקיפות מלאה על מפגעים, תוכניות, תקציבים ומדיניות.
- שותפויות אזוריות המבוססות על שוויון – לא שיתופי פעולה סמליים, אלא מהותיים.
- הענקת מרחב פעולה חופשי לקהילה ללא תלות מוחלטת ברשות המקומית – יצירת כוח קהילתי בלתי תלוי.

תכנון לקיימות التخطيط للاستدامة

תכנון לקיימות הוא תכנון מרחבי שמבוסס על איזון בין הצרכים של האדם, החברה והטבע – בהווה ובעתיד. בהקשר של החברה הערבית בישראל, תכנון זה חייב להכיר בזכויות האזרחיות, החברתיות והקנייניות של התושבים, ועליו להיות מותאם לצרכים המקומיים, התרבותיים והחברתיים. מילים אחרות, התכנון צריך להיות משתף ומחובר לערכים ולצרכים של החברה הערבית בישראל, ולהימנע מהגישה הרווחת של Top-Down.

תכנון מקיים אינו רק "ירוק", אלא גם צודק, מותאם תרבותית, רב-דורי, ומחובר לזהות, למורשת המקומית ולתנאים החברתיים-כלכליים.

■ תמות מרכזיות

- הכרה בזכות של תושבים ערבים להשתתף בעיצוב עתידם המרחבי.
- תכנון מקיים כהליך חברתי ולא רק טכני – הוא כולל קהילה, שייכות וזהות.
- הצורך באמון הדדי בין מוסדות תכנון לבין הקהילה הערבית.
- הצורך בקידום תכנון תרבותי המושתת על קודים תרבותיים של ילידי המקום.
- צמצום פערים היסטוריים בתחום התכנון, הקרקע והפיתוח.
- שילוב ידע מקומי, מסורתי ותרבותי בפרקטיקות תכנוניות.
- קיימות = זכות – הזכות לסביבה נגישה, נקייה, מתוכננת וצודקת.
- פיתוח משמר לשטחים פתוחים תוך קישורם למרחב הקהילתי ולצרכי האוכלוסייה.
- תכנון רב-רובדי: משפטי, ניהולי, חברתי, סביבתי וכלכלי.

■ מוטיבים עיקריים

- תכנון כמנגנון של שליטה או של שחרור – תכנון מהמדינה ללא שיתוף = הדרה וניכור.
- פער בתפיסת הבעלות והזכות לקרקע – בין ערכים קהילתיים-מסורתיים לבין עקרונות מוסדיים.
- ידע כמכשול או כהזדמנות – היעדר תיווך של ידע תכנוני מדיר קהילות שלמות מהשיח.
- התכנון הפורמלי אינו נגיש – גם לארגונים ולרשויות המקומיות.
- מורשת וזהות כמקורות השראה לתכנון חברתי-סביבתי.
- הזכות לשטחים פתוחים אינה מתממשת ביישובים ערביים – גם לא בתכנון החדש.

- נדרש חיבור עמוק בין תכנון חברתי לתכנון סביבתי – אלו לא נפרדים זה מזה.
- שימוש בתכנון ככלי לפיתוח כלכלי מקומי מותאם.
- פער חמור בייצוג החברה הערבית במוסדות התכנון הארציים.
- היעדר משילות ואכיפה בתחום השטחים הציבוריים והמרחב הבנוי.

■ היגדים בולטים

- "התכנון לא רואה אותנו – הוא קובע מלמעלה, ואז שואל למה לא שומרים על מה שבנו".
- "אני לא מרגיש שייכות לפרויקט – הוא לא עונה על הצרכים שלי".
- "לתכנון טוב זה לחזק את הקשר בין אדם למקום, לא רק לבנות כבישים".
- "יש לנו ידע מסורתי בתכנון – אנחנו פשוט לא חלק מהשיחה".
- "לתושב באום אל-פחם או בטמרה יש זכות להיות שותף בתכנון".
- "התכנון אמור לשלב מורשת, לא למחוק אותה".
- "כשיש אמון בין הרשות לתושבים – גם הפרויקטים מצליחים יותר".
- "אם אין ייצוג שלנו במוסדות – התכנון ימשיך לדכא".
- "תכנון מקיים זה לא רק לשמור על הטבע, זה להגן על הזכויות שלנו על הקרקע".
- "אי-צדק תכנוני מוביל לאלימות ופשעה – מרחב מתוכנן היטב מחזק חברה".

■ מרחבי פעולה

- שילוב נציגי ציבור ומומחים מהחברה הערבית בוועדות תכנון ארציות ומקומיות.

- פיתוח תכנון מקומי מבוסס סיפור, זהות וזיכרון – לא רק פרוגרמות פונקציונליות.
- תכנון בשיתוף הקהילה – סדנאות, הדמיות, מיפוי סיפורים, כלים נגישים.
- חיזוק הרשויות המקומיות הערביות במשילות, תקציבים ויכולות תכנון עצמאיות.
- תמיכה ביוזמות של צעירים ונשים בתכנון סביבתי חברתי.
- שימור שטחים פתוחים כמשאב ציבורי נגיש – תוך מענה לצורכי הצעירים והמשפחות.
- פיתוח מודלים של תכנון המשלבים ידע מקצועי עם ידע מקומי (דו-שיח אמיתי).
- תכנון ארוך טווח עם בסיס חינוכי – שילוב לימודי תכנון וחשיבה סביבתית מגיל צעיר.
- יצירת שפה תכנונית תרבותית שמכירה בזהות המקומית ובערכים של כפריות, קהילתיות ומורשת.
- עידוד כלכלה מקומית מקיימת כנדבך בתכנון.
- שילוב תכנון חברתי בכל פרויקט סביבתי – לא רק תשתיות, אלא גם יחסים.
- מעקב אזרחי ובקרה קהילתית על יישום תוכניות תכנון – שקיפות, שיתוף ותגובה.

אחריות דתית המסؤولية الدينية

אחריות דתית משקפת תפיסה הרואה בקשר של האדם לסביבה חלק בלתי נפרד מהמערכת הערכית, האמונית והתרבותית שבתוכה הוא פועל. במסגרת זו, שמירה על הטבע אינה רק שיקול פרקטי או מוסרי, אלא גם מצווה דתית, אקט של ציות לצו רוחני עמוק, ומימוש של זהות וייעוד מוסרי.

תמות מרכזיות

- המסגרת הדתית כהנחיה מוסרית לפעולה סביבתית.
- השימוש במסרים דתיים ככלי חינוכי בקהילה.
- תחושת ריחוק בין מסרים דתיים לבין הנהגה דתית עכשווית.
- ערך הסביבה כחלק מהזהות הרוחנית-תרבותית.
- תחושת אחריות מוסרית מול הדורות הבאים – "אל תבזבז, זה של הנכדים שלך".
- הדת ככלי רגשי ונרטיבי ליצירת חיבור אישי (לב, נפש, רוח).

מוטיבים עיקריים

- הבריאה כפיקדון (أمانة) – חובת השמירה על הסביבה נובעת מהאמונה שהעולם הופקד בידינו על ידי הבורא.
- הזיקה בין דת לאורח חיים מקיים – השיח הדתי כולל ערכים סביבתיים שדורשים עדכון והנגשה לשיח בן זמננו.
- שימוש בדת כמנוף לשכנוע – הדת היא מקור השראה – לא רק בנושא הניקיון, אלא כגישה לסביבה בכל מרכיביה.

היגדים בולטים

- "הטבע הוא בריאה של אלוהים – איך אפשר לזהם אותו?"
- "אם תגיד שזה חראם – אנשים מקשיבים. יותר מאשר אם תגיד שזה לא סביבתי".
- "אנחנו זקוקים להנהגה דתית שמובילה סביבתית, לא רק מדברת על הניקיון כחלק מהאמונה".
- "חינכתי את הילד שלי לא לזרוק פסולת ולא לפגוע בצמח ובבעלי החיים – דרך דת, זה עובר יותר חזק".
- "אין שיח דתי מתוכנן – זה קיים ברעיונות, אבל לא בשטח".
- "זה בלב. זה קשור לאמונה. לא רק לכללים חיצוניים".

מרחבי פעולה

- חיזוק מעמד ההנהגה הדתית כסוכן שינוי סביבתי.
- שילוב תכנים סביבתיים עכשוויים בדרשות, בחגים ובמסגרות דתיות.
- פיתוח תוכניות חינוך משולבות: דת, מוסר וסביבה.

סיכום

מסמך זה הציג את המושגים המובילים בשיח הסביבתי הערבי, את מגוון התפיסות והעמדות של החברה הערבית ביחס לסביבה ולנושא הסביבתי ואת המניעים לאקטיביזם סביבתי בחברה הערבית בישראל.

תוצרי הדוח אורגים סיפור שנותן תקווה, סיפור שמאתגר את הדעות הרווחות בקרב מוסדות המדינה וארגוני הסביבה השונים ואף בקרב הפעילים הסביבתיים מהחברה הערבית עצמה. בניגוד לדעה הרווחת, החברה הערבית מייחסת חשיבות רבה לנושא הסביבתי, ממגוון של מניעים: איכות החיים והבריאות, אחריות אנושית אוניברסלית, אמונה דתית וקשר היסטורי ושייכות למקום. זו חברה שרוצה לחיות ביישובים נקיים וירוקים, ולכן היא מצביעה על בעיית הפסולת, על מחסור בשטחים ציבוריים ירוקים ועל היעדר צל ביישובים כבעיות שדורשות טיפול מיידי. החברה הערבית רואה ברשות המקומית ובתושבים אחראים לטיפול בבעיות הסביבה ולא מטילה את האחריות על הממשלה. זו חברה שמוכנה לקחת חלק בפעילויות למען מרחב ציבורי נקי וירוק, בעיקר אם הפעילות מקומית ופתוחה לכולם, משפרת את איכות החיים ביישובים ונעשית בהובלת הרשות המקומית והקהילה. במקביל עליה לשמר את הידע, את המורשת ואת הסיפור ההיסטורי של המקום.

מסמך זה מציג את המושגים המרכזיים ומסביר שלוש עדשות עיקריות: הזהותית, התועלתנית והאוניברסלית. הוא מראה כיצד אפשר לקשר ביניהן, על בסיס ידע תאורטי וניסיון מעשי, כדי ליצור שיח סביבתי בעל ערך בחברה הערבית. שילוב של ערכים זהותיים, דתיים, חברתיים ואוניברסליים יכול לשנות באופן משמעותי את הדרך שבה נתפסים נושאים סביבתיים ואת האופן שבו פועלים בהם.

במחקר, שסיכום תמציתי שלו מוצג בדוח זה, אופיינו מרחבי שיח ופעולה שונים וייחודיים, מובחנים ומשלימים. המשך פיתוח המסמך על ידי מחקרים משלימים, העמקה ודיון בתוך קהילת הפעילים הסביבתיים בתוצריו והנחת התשתית המושגית ויצירת שפה משותפת ושותפויות סביבו, יתרמו לשינוי החברתי-הסביבתי המיוחל.

- שימוש בכלים טכנולוגיים (VR, סיפורים מוקלטים) להעברת מסרים דתיים סביבתיים.
- הנגשת טקסטים דתיים בהקשר סביבתי עדכני.
- שילוב רבדים של רוחניות בקמפיינים ציבוריים – לא רק "לשמור על ניקיון", אלא "לכבד את הברואה".

סיכום הפרק

הפרק הרביעי מציע מסגרת מושגית ראשונית ומקיפה לשיח סביבתי ערבי בעל זיקה ערכית, תרבותית ומקומית. מטרתו לגבש שפה מושגית ולהציע כלי חשיבה שיאפשרו לחברה הערבית בישראל לפתח שיח סביבתי מושרש, רלוונטי ומשפיע הן במרחב הציבורי והקהילתי הן בזירה החינוכית, התכנונית והפוליטית.

המושגים המוצגים בפרק גובשו על בסיס המידע והתובנות שהוצגו בשלושת הפרקים הראשונים, והם עובדו והועמקו ביום העיון שנערך באום אל-פחם ב-25 בינואר 2025 בהשתתפות מומחים, מובילי ארגונים ואקטיביסטים סביבתיים מהחברה הערבית. יום עיון זה שימש במה להמשגה מחודשת של התמות המרכזיות ולחיבור בין שפה רעיונית לבין יוזמות מעשיות מהשטח.

הפרק מדגיש את הצורך בהתאמה תרבותית של השיח הסביבתי, ביצירת שפה חדשה ובפיתוח כלים מקומיים לעשייה. הוא מהווה בסיס לפיתוח המשך – תאורטי, מעשי וחינוכי – לשיח סביבתי ערבי שהוא עמוק, מושרש ויוזם שינוי.

תודות

- לצוות המחקר, ד"ר לינא דלאשה, ד"ר מייסלון דלאשה.
- לעורך המקצועי, איאד ברגותי.
- ולצוות המנחים, נסרין שאמי, רולא חמדאן, רסול סעדה וחנין עאבד.
- הערכה רבה לצוות מכון מחקר סטאטנט, דאלית אל-כרמל על עבודת הסקר.
- לצוות אלביאדר על הנחיה והפקת יום העיון: רסול סעדה, מונא דאהר, עבד יאסין, מחמד ח'לאילה
- לאומניה עיסאוי, סיליא ג'ואברה, נור קורבי, ויסאל כנאענה על תיעוד קבוצות המיקוד ביום העיון.
- לטל כמיל על עיצוב גרפי ואיור ביום העיון.
- לעיריית אם אלפחם- ד"ר סמיר מחאמיד, איוב ג'בארין ועומר עאסי על האירוח של יום העיון.
- לאנשי המקצוע, מומחים, הפעילים, הארגונים והשותפים על תרומתם הרבה למהלך חשוב זה.

ועדה מייעצת

- עו"ד אחלאם סוויטאת, מנהלת תוכניות סביבה בחברה הערבית, יד הנדיב
- עו"ד אמיר בשאראת, מנכ"ל, הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות
- ד"ר ענאיה בנא, מנכ"לית שותפה, עמותת אלביאדר
- ד"ר מוחמד אלנבארי, יו"ר, מיזם ינאביע
- גב' הנאדי הג'ריס, סגנית מנכ"ל, איגוד ערים בית נטופה
- גב' ראניה עקל, מנהלת תחום חברה ערבית, הרשת הירוקה
- מר פריד מחאמיד, חבר ועד, מנהל ומייסד, מרכז שמסונא

ועדת מומחים

- ד"ר אמילי סילברמן - חוקרת ומרצה, מנהלת אקדמית של הקליניקה האררבנית במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית.
- פרופ' סראב אבו רביעה - חוקרת ומרצה בכירה במחלקה לחינוך באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, סגנית נשיא האוניברסיטה לשוויון, מגוון והכלה.
- ד"ר נועמאן גנאים - חוקר ומרצה במחלקה לסביבה, תכנון וקיימות באוניברסיטת בר-אילן.
- פרופ' ראסם ח'מאסה - מתכנן ערים וגיאוגרף, חוקר בכיר ופרופסור מן המניין בחוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה.
- ד"ר עמיד סעאבנה - חוקר ומרצה בכיר בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה.
- ד"ר מייסא תותרי - אשת סביבה, אדריכלית ומתכננת ערים, חוקרת ומרצה במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית.

פאנל פיתוח עקרונות מנחים ראשוניים לשיח סביבתי (לפי סדר אלפביתי)

- אדיב סרחאן, מרכז בכיר למגזר הבדואי במחוז הדרום, הגנת הסביבה
- אחמד אלשיח', מנכ"ל, אגודת הגליל
- איוב עומר, מנהל מחלקת שפ"ע, עיריית אום אל-פחם
- אלאא עביד, מנהלת פרויקטים, אגודת הגליל
- אמירה עראף, מנהלת אנף צדק סביבתי, אגודת הגליל
- אנדי בניקה, מנהלת תוכניות בכירה בסביבה, יד הנדיב
- ג'והיינה נמארנה, רכזת קהילתית, אזרחים למען הסביבה
- ג'מילה אבו כף, מורה ומחנכת, חווה חקלאית דרום
- ג'מילה הרדל, מנכ"לית, עמותת אזרחים למען הסביבה
- גדיר זועבי, מורה לחינוך סביבתי
- חדרה אלסאנע, מנכ"לית, ארגון סדרה

- **חנא סויד**, יו"ר, המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי
- **חנוך אילסר**, ראש תחום סביבה, יד הנדיב
- **חוסין טרביה**, מנכ"ל, איגוד ערים בית נטופה
- **חסן אלנסאסרה**, ממלא מקום ראש העיר, רהט
- **יאסר נעמה**, פעיל סביבתי, ראס עלי
- **יוסף אלהואשלה**, פעיל חברתי, נגב
- **יוסף עסאקלה**, מנהל אגף חברה ערבית, החברה להגנת הטבע
- **יסמין מואסי**, רכזת חברה ערבית, עמותת אקוואשן
- **לובנה אלסאנע**, אדריכלית, עמותת במקום ובמועצה לכפרים לא מוכרים
- **לילא אלסאנע**, עובדת סוציאלית ורכזת חינוך לקיימות ופעילות חברתית, ארגון מחוץ לקופסה
- **מחמוד אלעמור**, מנכ"ל, החברה הכלכלית, רהט
- **מחמוד יחיא**, מנכ"ל, מו"פ כפר קרע
- **מונא שאהין**, פעילה סביבתית, יועצת במשרד החקלאות
- **נידאא אבו אלהיג'א**, רכזת חברה ערבית, חיים וסביבה
- **סאמי עלי**, מנהל אופרציה, עמותת סנד
- **סאמר סויד**, מנכ"ל, מרכז ערבי לתכנון אלטרנטיבי
- **סונדוס סאלח**, רכזת קיימות וסביבה, הש"ל
- **סלימאן אלהושאלה**, מארגן קהילתי ויועץ ארגוני, שתיל
- **סלימאן אלעמור**, מנכ"ל, אג"ק-מכון הנגב
- **ספא אבו רביעה**, ראש תחום חברה ערבית, יד הנדיב
- **עבד נמארנה**, מנכ"ל, אלאמל
- **עומר עאסי**, מהנדס סביבתי, מו"פ המשולש
- **עורוא סויטאת**, פעיל, מתכנן חברתי-קהילתי
- **עימאד ג'ראסי**, מנכ"ל, עמותת אינג'אז
- **עמרן עמארנה**, פעיל סביבתי, יו"ר, מרכז הקיימות לחינוך סביבתי
- **ענאן מעלוף**, מתכנן ויועץ תחבורה, חברת מודון

- **פאטמה אבו ק'וידר**, פעילה סביבתית, מחנכת ומורה לחינוך סביבתי
- **פידאא טבעוני**, מנהלת, שתיל, מחוז צפון
- **ראבחה אלקרנאוי**, רכזת קהילה וחברה, רשות הטבע והגנים
- **ראיד אבו לקיעאן**, פעיל חברתי, ממייסדי ארגון שמסונא
- **ראויה חנדקלו**, מנהלת מטה החירום למאבק באלימות ופשעים בחברה הערבית, ועד ראשי רשויות
- **רג'ד ג'ראסי**, מנכ"לית שותפה, סיכוי-אופוק
- **רוזין עודה**, פעילה סביבתית ואשת תקשורת
- **רסול סעדה**, מנכ"ל שותף, עמותת אלביאדר
- **ריהאם אבו גדייה**, מעצבת אורבנית ויועצת סביבתית, גיא-טבע

משתתפי יום העיון

- **אבאביל מייסם חוסיני**
- **אוס א-מחאמיד**
- **אכראם אבוליל מוחסן**
- **אמאל אבו אלקום**
- **אמילי סילברמן**
- **אמל עוראבי**
- **אסעד אבו נסאר**
- **אסיל אנבאריה**
- **בהג'ת ג'בארין**
- **גאדה אליוסוף**
- **ד"ר אבראהים יחיא**
- **ד"ר עבד סיראטי**
- **דפנה ספורטה**
- **דינה חג'וג**
- **דרור בוימל**

- האנד חלבי
- היפא אסדי
- ויסאל כנאנה
- ולאא חאיין
- ואל מוואסי
- ח'אלד ח'טיב
- חסאן חלואני
- חנאן שחאדה
- חנין אסביתן
- ח'ולוד מסאלחה
- טלא אלנבארי
- כאמלה זייד
- לינה דלאשה
- מטר חאלד
- מוהמד עבאס
- מוחמד יחיא
- מונה יונס
- מוסטפא אבו ריא
- מינה חשימה
- מרב מזרחי
- נאווה שיר
- נאהד עקליק
- נסרין מחאג'נה יונס
- נור קרבי
- סמאח אלחטיב-איוב
- סאמר אבראהים חמאד
- סזאר יהודקין

- סוהאר אנבאריה
- סוואר ע'באריה
- סלי משעל
- סלסביל מגרבה
- עלאא איוב
- פידא נערה
- קאוסאר ענבוסי ותד
- ראנא מחאג'נה יונס
- רוואן אבולעפי
- רימאז חטיב
- רשא אסמעיל
- שאמאח בסול
- שאימאא מוסטפא
- שורוק אנבאריה

- Falah, G. (1992). Land fragmentation and spatial control in the Nazareth metropolitan area. *The Professional Geographer*, 44(1), 30–44.
- Mazzawi, N., & Sa'ar, A. (2018). The hawakir of Nazareth: The history and contemporary face of a cultural ecological institution. *International Journal of Middle East Studies*, 50(3), 537–556.
- Sikkuy – The Association for the Advancement of Civic Equality. *The marketing of state-owned land for development and construction in Arab communities* [Policy paper].
- Tarabeih, H. (2013). Environmental challenges facing the Arab society in Israel. In D. E. Orenstein, A. Tal, & C. Miller (Eds.), *Between ruin and restoration*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Yiftachel, O., & Segal, M. (1998). Jews and Druze in Israel: State control and ethnic resistance. *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 476–506.
- אבו ראס, ת'אבת. (2015). התקוממות אוקטובר 2000. בתוך א' סבאע'ח'ורי ונ'רוחאנא (עורכים), הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה (חלק שני, עמ' 18–28). חיפה: מדה אל־כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.
- בארי, א', אהרון־גוטמן, מ', ולוזר, י'. (2020). טריטוריאליזם מרכזי־מקומי ושינוי בעירבון מוגבל: האם ועדות גבולות מהוות מנגנון למיתון אי־שוויון מרחבי? מגמות, 55(2), 67–96.
- במקום – מתכננים למען זכויות תכנון. הרחבת תחומי שיפוט במגזר הערבי [נייר עמדה]

- ג'בארין, י'. (2010). עשור לפסק־דין קעדאן: הרהורים ביקורתיים על השוויון. מעשי משפט, 3, 173–182.
- ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000 (ועדת אור). (2003, ספטמבר). דין וחשבון [דוח ועדה]. ירושלים: מדינת ישראל.
- חליליה, מ'. (26 במאי 2017). מדינה הזניחה – והכפרים הערביים צמחו לערים משובשות. דה־מרקר. <https://www.themarker.com/realestate/2017-05-26/ty-article/0000017f-f030-d223-a97f-fdfd054c0000>
- נח'לה, ח'. (2011). יום אל־ארד (יום האדמה). בתוך א' סבאע'ח'ורי ונ'רוחאנא (עורכים), הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה (חלק ראשון, עמ' 81–86). חיפה: מדה אל־כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.
- ח'ין, ע', וחזן, א'. (2001). שינויי גבולות מוניציפליים והרשויות המקומיות הערביות. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, מכון פלורסהיימר למחקר מדיניות.

